

Jozo Džambo

BOSNA I HERCEGOVINA U NJEMAČKIM TEKSTOVIMA
Imagološka skica

I.

Tema ove skice jest imago Bosnae, slika Bosne i Hercegovine^[1] kakva je tijekom vremena nastala i tradirala se na području njemačkog govora i jezika. Radi se na prvome mjestu o evidentiranju tih slika, o tumačenju njihova porijekla i mogućeg utjecaja u socijalnim, to jest političkim, kulturnim, općeljudskim odnosima.

U našim rječnicima i leksikonima nema još natuknice imagologija niti njezine definicije, premda ona u znanstvenom diskursu ima svoje mjesto i po svemu sudeći obećava da neće ostati pojam prolaznog karaktera. Kao disciplina došla je do primjene u istraživanjima usporedne književnosti prvo na području francuskog jezika. Profilirala se posebno 60-ih godina kada je u upotrebu stupio i sam termin „imagologija“ i to u svezi s etnopsihološkim istraživanjima, čiji je organ bio *Revue de psychologie des peuples*.^[2] Danas se bez oklijevanja može reći da imagologija ima interdisciplinarni karakter i da se mnoge grane znanosti njome koriste (sociologija, politologija, kulturna antropologija, psihologija, pedagogija, etnografija, etnologija, a u zadnje vrijeme sve više i neki ogranci povijesti), premda ima i autora koji zastupaju „čistoću“ svoje discipline kako je to zahtijevao René Wellek za znanost o književnosti kao znanost koja se bavi izričito estetskim pitanjima i koju ne treba razvodnjavati vanliterarnim pitanjima.^[3]

Nepredvidiv je udio psihologije u svim definicijama imagologije kojih, sukladno širokom interesu, ima nemali broj. To nimalo ne začuđuje, jer i sam pojam proizlazi iz dubinske psihologije u kojoj imago označava idealiziranu sliku osoba iz socijalnog okoliša, posebno oca i majke, koja nastaje nesvjesno u ranom djetinjstvu, ali koja i u odrasloj dobi kao takva može utjecati na socijalne odnose, naravno u prvome redu na one prema partnerima i bliskim osobama.

Kako joj i samo ime kaže u središtu njezina interesa jesu slike (imago), u prvome redu slike drugoga i stranoga, a zatim kao samorefleksija i slike, to jest predstave o samome sebi (autoimages). Kako je svijet u kojem živimo bitno obilježen etničkim podjelama, tako i imagologija upravo na ovom području ima najplodniji humus. Pri tome istraživačko pitanje ne glasi „U čemu se razlikuju pojedine etničke skupine?“ nego „U čemu one vide međusobne razlike?“ Naglasak je, dakle, ne na možebitnim objektivnim datostima nego na njihovoj subjektivnoj percepciji.^[4]

Kao podloga za ovu skicu služe “njemački tekstovi”. Adjektiv “njemački” misli dakako: područje njemačkog jezika, pri čemu je za nas kako zbog intenziteta veza tako i zbog obostranog interesa težište na austrijskom dijelu tog područja.

Da je u naslovu upotrijebljen pojam “tekst”, a ne možda literatura, knjiga, beletristika ili slično, obrazlažem činjenicom da je ovo rad imagološkog karaktera i da se on kao takav služi terminologijom i istraživačkom metodom raznih struka. Pojam “tekst” ovdje koristi se u onom smislu kako se u zadnje vrijeme sve više koristi u istraživanjima putopisne literature. Za literarne tekstove s temom „putovanje“ u njemačkoj književnoznanstvenoj terminologiji postoji osim pojmova *Reiseliteratur*, *Reisebeschreibung*, *Reisebericht* u novije vrijeme i *Reisetext*.

Ovaj zadnji obuhvaća sve jezične vrste izražaja, bile one “umjetničke” ili ne, koje dodiruju putovanje u bilo kom obliku, a u daljem smislu i slikovni materijal, film i fotografiju.^[5] Tako je znanost o literaturi proširila pojam „tekst“, kao što je historiografija na svome području proširila pojam „izvor“. Prema tom shvaćanju “tekstovi” jesu ne samo pisani dokumenti i literatura nego sve ono što se može konzultirati kao izvor. Stoga će u ovoj skici biti govora i o slikama, karikaturama, filmu, glazbi, scenskim oblicima, govoru, folkloru itd.

Naravno, najveći dio konzultiranih izvora jest iz područja beletristike. Mada je ovo pojam kojim u prvome redu operira znanost o književnosti, ja ga ovdje koristim u onome smislu kako historiografija tretira literarne tekstove kao izvore, npr. putopise: „Za historiografiju nisu važni estetski doživljaji putnika kao ni umjetnički kvalitet njihovih izvještaja, nego u prvome redu doživljaji i dojmovi putnika kao svjedočanstva vremena, kao mogući nosioci informacija, koji dopuštaju da se preko osobnog i privatnog spozna ono što je tipično za određeno vrijeme.“^[6] Osim toga pojam beletristika uzimam vrlo široko. Pod njime mislim ne samo na „lijepu književnost“ nego i na tekstove sa znanstvenim intencijama, posebno na one ranije koji, za razliku od današnjeg tipa te literature, ne izbjegavaju subjektivne impresije.

Najnoviji znanstveni diskurs i problematiziranje imagoloških termina, kao što su npr. kliše, stereotip ili u njemačkom „Feindbild“ (doslovno: slika neprijatelja), ide do te mjere da su, poantirano rečeno, ti termini učinjeni neupotrebljivima. U ovom radu oni se koriste u njihovom konvencionalnom značenju, ne referirajući spomenuti diskurs niti se na njega pozivajući. Ovdje je odlučujuća pragmatika.

II.

Na južnonjemačkom i austrijskom prostoru poznato je više prikaza nastalih u 18. st. na kojima su u slici i riječi opisana svojstva raznih naroda. Za ovaj likovno-tekstualni žanr u njemačkoj stručnoj literaturi ustalio se pojam „Völkertafel“. Najpoznatiji njegov primjerak jest onaj koji se čuva u bečkom Etnografskom muzeju (Völkerkundemuseum). Elementi ovog prikaza jesu likovi odnosno imena pojedinih naroda koji se u koordinatnom sistemu ukrštaju s rubrikama u koje su unesena „karakteristična“ svojstva dotičnih likova. Za neke od ovih prikaza zna se da su bili u funkciji zidnih ukrasa u krčmama, dakle na mjestima žive komunikacije i transparentnog javnog mnijenja. Spomenuta tabla iz bečkog muzeja klasificira figure s obzirom na različita svojstva, a kao „ispitanici“ stoje predstavnici Španjolaca, Francuza, Talijana, Nijemaca, Engleza, Švedana, Poljaka, Mađžara i „Moskovita“. Područje južno od Save i Dunava autor subsumira pod ime „Tirk oder Griech“ – Turčin ili Grk, a ovima pripisuje sljedeća svojstva: Običaji: kao aprilsko vrijeme; narav: lažu kao vrag; odijevaju se: poput žena; u znanosti: lažni politicusi; u ratu: lijeni; u pobožnosti: isto tako; šta vole: sami sebe; imaju kao vladara: tiranina; slične životinji: psu itd.^[7]

Nama, koji znamo za kompleksnost područja južno od Save i Dunava u prošlosti i sadašnjosti, učinit će se zajednički nazivnik „Tirk oder Griech“ kao krajnje pojednostavljivanje ili čak ignorancija. Ali upravo ova formula pokazuje kako je stoljećima u svijetu njemačkog jezika percipiran prostor jugoistočne Evrope, dakle i Bosne i Hercegovine. Ta će slika tijekom vremena postajati sve diferenciranija; međutim, ona će uglavnom biti građena na grubim opozicionim parovima Istok – Zapad, islam – kršćanstvo, polumjesec – krst, Turci – raja itd.

Kao i ove političko-ideološke, neodređene su bile i one geografske predodžbe. U stihu iz Goetheovog Fausta (dio prvi, scena druga): „wenn hinten, weit, in der Türkei, / die Völker einanderschlagen“ (kad tamo dolje, daleko u Turskoj / narodi jedni na druge nasrću)^[8],

izrečenom s pijedestala relativno stabilnog društva i građanske sigurnosti, opisano je viđenje onog dijela Turske koji je bio odveć bliz da bi ga se smjestilo u ambijent Tisuću i jedne noći, a odveć dalek da bi se o njemu stvorila prava slika. – Geografska odrednica „hinten, weit“ (dolje, daleko) precizno opisuje neprecizne predodžbe Zapada o dijelu svijeta koji je taj isti Zapad znao označavati i kao „evropski“ (npr. sintagma „Europäische Türkei“ u kartografiji).^[9] Doduše vojna granica omeđila je egzaktno njegove rubove, ali samim time prostor s druge strane mepe učinila mutnim i nejasnim. Karantene, đumruk, ratovi, politički i drugi antagonizmi učinili su svoje.

Bez oklijevanja može se reći da je Bosna za najveći dio Evrope, pa i one vrlo blize, bila terra incognita. Matija Mažuranić ustvrdio je da je malo „naših ikoliko izobraženih domorodacah, koji nebi više o Americi, Kini, Indii i t. d., koješta znali pripovijedati, nego o Bosni“.^[10] Ovo, što je tako poantirano napisao Mažuranić, potvrdio je s bosanske strane i Ivan Frano Jukić: „Što su god o njoj [Bosni – J. Dž.] dosad pisali inostranci, više bi dolikovalo – tako rekavši – kojoj državi u petomu kraju svieta, nego Bosni! – Ovomu se nije čuditi: inostranci, koji su po Bosni putovali, što neznajući jezika i običajah ovdašnjih, što pak zazirajući od straha turskoga, koji svakog inostranca doskoro za uходу držaše, i ono tèrkimice što su vidieli, nisu znali opisati. Bošnjaci pak, koji su mogli, nisu marili, njima je milie znati zemljopis od nove Holandie i Kanade, nego od svoje otačbine.“^[11]

Geografske predodžbe o Bosni oblikovala je u velikoj mjeri kartografija, a kako ona nije sustavno pravljena, to su i njezini rezultati vrlo ograničeni.^[12] Sredinom 19. st. morao je bavarski botaničar Otto Sendtner, koji se za vrijeme svojih istraživanja u Bosni koristio svim tada poznatijim kartama, na vrlo mnogo mjesta konstatirati kako su one rapene po intuiciji a ne de visu i kako se putnik na njih ne može osloniti.^[13]

U austrijskog publicistici za Bosnu i Hercegovinu već se u prvim godinama nakon okupacije ukorijenio pojam „Neu-Österreich“ kao sinonim za „Okkupationsgebiete“. Berlinskim ugovorom ovo je područje bilo precizno ocrtano. Najveći dio pisaca u svojim opisima drži se ovih administrativnih granica. Samo ih rijetki prešutno prelaze ili za to nalaze opravdanje poput Ernsta von Hesse-Wartegga koji pod dojmom balkanskih ratova zaključuje: „Prije konačnog rješenja balkanskih pitanja ne bi imalo dakle nikakve svrhe sadržaj knjige kao što je ova oblikovati prema trenutačnim državnim granicama. Šta je danas srpsko, sutra može biti grčko i bugarsko i obratno, a posebno Makedonija čeka još na svoje trajno određenje.“^[14] Da li slijedeći neku vlastitu političku geografiju ili samo logiku svoga putovanja, Hesse-Wartegg Bosnu i Hercegovinu stavlja u kontekst i poglavlje zajedno s južnom Dalmacijom.

III.

Premda opisi prirode od 18. stoljeća zauzimaju značajno mjesto u evropskim literaturama i tvore čak poseban književni žanr unutar ovih, u njemačkim tekstovima o Bosni i Hercegovini, u usporedbi s drugima, naći će se relativno malo opisa posvećenih isključivo prirodi i prirodnim ljepotama.

Razlog za ovu činjenicu leži u prvome redu u tome da je politički položaj Bosne i Hercegovine dugo vremena određivao i karakter bavljenja ovom zemljom, a ono se iscrpljivalo u političkom, vojno-geografskom, prirodoznanstvenom i znatno manje kulturnopovijesnom interesu. U tekstovima s tim sadržajima opisi prirode bili su samo usputni. Tek će s razvitkom turizma, koji je koncem 19. stoljeća zahvatio i Bosnu i Hercegovinu, i prirodne ljepote zemlje postati temom, ali u specifičnoj turističkoj perspektivi ova će pažnja ostati neizbježno selektivna. (Na ovome

mjestu iz razmatranja isključujem žanr turističkih vodiča kojih je s razvitkom turizma bilo sve više i više i od kojih su neki i tipografski i sadržajno bili na zavidnom nivou. To ne znači da je ova vrsta literature u smislu naše teme nezanimljiva, ali je ona utoliko „jednostrana“ što ex professo tendira da prikaže „lijepe“ strane zemlje.^[15] U tome pogledu „privilegirani“ su bili raniji putnici kojima putne pravce nisu propisivali baedekeri, turističke agencije ili željeznica nego koji su, poput botaničara Sendtnera, smjer svoga putovanja određivali ad hoc. Sendtner je u Travnik došao na konju preko Livna, profesionalni interes vodio ga je doslovno stranputicama što njegovom putopisu *Reise nach Bosnien*, objavljenom 1848. u časopisu *Das Ausland*, daje posebnu draž, a nama slike i zapažanja kakvih u drugim tekstovima nećemo naći.

Izgradnjom željezničkih pruga kroz Bosnu i Hercegovinu zemlja je postala otvorenija i pristupačnija, ali je time istovremeno sužen putnički i turistički obzor i reduciran na slike koje omogućuje prozorsko okno vlastitog kupea. U opisima putovanja željeznicom dolinom Bosne od Broda do Sarajeva na primjer dominiraju topografsko-historijski detalji, a tekstovi podsjećaju više na leksikonske natuknice nego na opise viđenoga i proživljenoga. To je cijena koju je zahtijevala modernizacija prometa. Kada je Robert Michel oko 1908. godine s Wilhelmom Opelom u automobilu prešao put od Mostara do Dubrovnika ostavio nam je zapis koji je gotovo više posvećen (automobilskoj) tehnici nego samome putu.^[16]

Ovo je sigurno ekstremni primjer i paradoksnost je da se nalazi upravo kod Michela koji je inače posjedovao istančan osjećaj za prirodu i njezine ljepote. Dok većina autora, koji naravno potječu iz alpskih ili prijalpskih krajeva, doživljavaju krš kao nešto strano i neprivačno, dotle Michel i sivilo tog krša zna egzaltirano opisivati.^[17] Štaviše, Michel je autor hercegovačkog krajolika koji je ona kao austrijski časnik doživio vrlo neposredno za vrijeme bezbrojnih marševa i vojničkih vježbi na terenu oko Ljubuškog i Mostara.

Za prozu istoga Michela karakteristično je da se u njoj opisane radnje odvijaju često pred kulisama koje su odgovarale turističkom kanonu i u obliku koloriranih razglednica stvarale stereotip Bosne i Hercegovine kao pitoreskne (u njemačkom: *malerisch*) zemlje. Čitatelji su njegove tekstove mogli pratiti s baedekerom u ruci, budući da su ih oni konsekvantno vodili na ista ona mjesta koja su im kao klijenteli nudile i turističke agencije. Ambijenti pripovijetke „*Die Entführung der Ajkuna*“ (Otmica Ajkune) jesu: tvrđa Stjepangrad, Blagaj na Buni, Velež, Mostar i most na Neretvi, Konjic, Ivan-sedlo, Jajce s vodopadom i vodenicama na Plivi, Sarajevo. To je turistička diorama kakvu gotovo doslovno nalazimo i u romanu *Die Wila: Sarajevo* (s nezaobilaznom čaršijom i ćilimarom), Ivan-sedlo, Konjic, Jablanica, Mostar, Rama, Makljen, Jajce s vodopadom, Banja Luka. Ne možemo se oteti dojmu kao da se autor nije mogao zadovoljiti jednim užim prostorom nego kao da je htio u jednom tekstu komprimirano prikazati čitavu zemlju, točnije rečeno: ono što je on držao za „tipično“ ili reprezentativno.

Od autora koji se nisu zadovoljavali samo opisom prirodnih ljepota i vlastitog doživljaja tih ljepota nego razmišljali i o čuvanju okoliša za budućnost navest ću ovdje J. M. Baernreithera koji i inače u svojim zapažanjima ne ostaje nikada neutralan promatrač: „Ako se uzme u obzir da će ova slika bosanske prašume [oko Drvara – J. Dž.] nestati s vremenom, onda na ovome mjestu valja na to podsjetiti da se ne bi smjelo propustiti u velikim šumskim revirima zemlje sačuvati prirodne rezervate.“^[18] Stappen je bosanske šume doživio kao oazu; on je izbliza promatrao drvosječe i splavare uz Drinu i izrazio nadu da će se „iskonski“ odnos prema prirodi što duže sačuvati, pod čime je indirektno mislio i na opori život tih radnika. Ideal bi bio „izvorno i prirodno“, što je već davno prije zagovarao i J. J. Rousseau, samo što Stappen misli da Bosna još ima šansu ostvariti taj ideal, za razliku od Njemačke koja te mogućnosti navodno više nema.^[19]

U smislu pitoresknoga, koja kategorija je u shvaćanju kako literature tako i umjetnosti 19. stoljeća obuhvaćala ne samo „lijepo“ nego i „divlje“ („lieblich“ und „wild“), Bosna i Hercegovina u njemačkim tekstovima jesu zemlje svih nijansi i svih mogućih opreka. O oporosti krajolika znaju upečatljivo pisati kako Otto Sendtner iz srđine 19. stoljeća tako i Milena Preindlsberger-Mrazović s početka 20. stoljeća, oboje na osnovu vlastitih iskustava, premda u prometnom pogledu u bitno različitim okolnostima. Ne možemo u pojedinostima rekonstruirati putovanje i putnička iskustva Hesse-Wartegga koji egzaltirano tvrdi za Bosnu i Hercegovinu da su to „dvije po krajolicima najljepše zemlje na kontinentu“ i da zaslužju „mnogo više pažnje nego poneka izvikana turistička zemlja u Evropi“.^[20]

Takvi sudovi, pozitivni ili negativni, za našu temu su manje važni. Važnijima čine nam se oni sudovi koji opise prirode smještaju u drugi kontekst, dovode u vezu s ljudima ili u tome vide neko dublje značenje.

Opis prirode služi autorima ne samo za vanjski opis zemlje nego oni u ovima prepoznaju i preko njih tumače i svojstva stanovnika i oblike njihova života. U tom pogledu najčešće se tematizira hercegovački krš kao opor krajolik. Kod Michela čitamo: „Pjesme pastira bile su monotone poput sivog brdskog krša na kome čuvaju svoja stada, a završavale su dugim melankoličnim tonovima kao da nestaju u prostranom golom kamenjaru.“^[21]

Hölzelu je za opis karaktera Bosanaca poslužila Miljacka, rijeka mirna toka koja, međutim, za nevremena opasno nabuja: „Tako Miljacka, mila rijeka, u potpunosti sliči sanjarskom biću Bosanaca koje zna nabujati do nezaustavljive i sve uništavajuće divljine.“^[22]

I evangelički pastor Schlipkötter našao je za Bosance usporedbu u prirodi i ovoj dao, naravno, teološko tumačenje: „Morao si zavoljeti ove ljude s blistavim tamnim očima i živahnim slavenskim temperamentom koji je brz u radosti i plaču, kad ljubi i kad mrzi. Jug sa svojom žegom čini ove južne Slavene još aktivnijima i življima od njihove sjeverne braće. Mogao bih mnogo toga pričati šta sam doživio u kolibama Bosanaca. [...] Pojmovi i nazori tih ljudi za čije se duše nije nikada nitko brinuo bili su zamršeni poput raslinja njihove bosanske prašume. Ali kao što se ponekad usred šuma Balkanskog poluotoka iznenada izbije na neki proplanak pun prekrasnih alpskih ljubičica, tako sam i ja znao nekada također u njihovom zbrkanom misaonom svijetu otkriti tihu čežnju.“^[23] Schlipkötter, za koga su Bosanci „čudan“ ili „neobičan“ narod („ein seltsames Volk“) služi se na više mjesta slikom neprohodne prašume da opiše prirodu i ljude u Bosni. On kao teolog gleda to pod religioznom prizmom i otkriva u svemu (bosanski) lonac vjere i praznovjerja. Kršćanima je ovdje, takav je njegov dojam, svatko iz balkanskog šarenila različitih naroda i kultura ostavio ponešto u nasljeđe.^[24]

I Maximilian Hölzel poslužio se slikom prašume da opiše mentalitet Bosanaca, posebno njihove ratničke crte: „[Panduri] banu kao neočekivani spasioci, ali i kao iznenadni strašni osvetnici; zatim opet iščekuju u tami šuma – poput vukova. Samo svoga vođu, vuka-predvodnika, vidi pandurski čopor, trči uz njega, radi po njegovoj volji, bez naređenja. Svi su opsjednuti nekim ludim nemirom, ne mogu ni sjediti ne ležati; valjaju se, skaču, odlaze i opet se vraćaju – poput vuka iz bosanskih prašuma. Vuk [...], s kojim su vezani kao s komadom svoje rodne grude, njihov je učitelj, od njega su naslijedili vučju bolest, taj suludi nemir, od njega su preuzeli nemilosrdni zakon čopora. Tada nisu više bili ljudi, tada su bili samo krvoločne životinje vođene nagonom.“^[25] Možda će ovaj ovako oštar sud relativirati autorovo priznanje da je i on bio jedan od „vukova-predvodnika“ i da mu je Bosna vrlo blizu: „Ovu zemlju Bosnu ovdje volim jednako kao i onu Švapsku tamo, jer ovdje sam rođen, a tamo mi je pleme. Za mene nema ‘ovdje’ ili ‘tamo’, jer meni je sve to zajedno jedna jedina, velika, divna domovina.“^[26]

Naravno, o slici i karakteru bosansko-hercegovačkog stanovništva nema kao ni o prirodi jedinstvenog suda i stava. U tom pogledu odlučujući su bili ne samo individualni i subjektivni nazori nego i trenutačno javno raspoloženje. Na ljestvici atributa nalaze se sasvim oprečni parovi: gostoljubivost i nepovjerenje prema strancima, blagost i oštrina, dobroćudnost i nepredvidiva agresivnost, nemar i marljivost, pasivnost i borbenost itd.^[27]

Sarajevski atentat i rat koji je nakon toga uslijedio s jakom antisrpskom propagandom diktirao je i sadržaj atributa koji su se pripisivali pojedinim nacionalnim grupama, u prvome redu Srbima. U tekstovima sada je govor o „podmuklom karakteru“^[28] Srba ili njihovoj „kulturi nasilja“. M. Hölzel, koji je nakon atentata iz studentskih klupa u Lausanni mobiliziran i određen za službu upravo u Bosnu, portretirao je u predratnoj euforiji srpske revolucionare-teroriste ovako: „Blijeda, zapuštena mladenačka lica, uokvirena masnom crnom kosom i obilježena sjenom gladi prošlih generacija, s cynično deformiranim crtama; slabunjavi likovi s izbačenim plećima, padavičari od rođenja; njihove oči, začarane tamnim nemilosrdnim duhom, koji je u njima žario i koji ih je ispio, zurile su fanatično u svijet. Takvi su bili bosanski mladostri, gimnazijalci! – Njihovo oduševljenje bila je mržnja, njihova ljubav slatka osveta, njihova mladenačka tajna zavjera, ubojstvo njihova milost, prokletstvo njihova pjesma. Umjesto da djevojkama na prozore bacaju kite cvijeća, oni su preko granice u Bosnu unosili ubilačke bombe i redenike; umjesto da se vježbaju u metrici lirskih pjesama, oni su u Beogradu učili gađati iz pištolja. Oni su ti koji su na Latinskoj ćupriji u Sarajevu bacali bombe; iz njihovih nervoznih mladenačkih ruku došli su pucnji koji će zapaliti svijet.“^[29]

Čak je i sud o fiziognomiji Bosanaca i Hercegovaca podlijegao aktualnom političkom trenutku. Dok su oni kao vojnici u carskoj armiji naočiti, dotle su kao gubitnici samo tipovi s morbidnim licima. Takvima je H. Penn vidio grupu zarobljenih pobunjenika kod Doboja 1878. godine („prava lica s vješala“^[30]); doslovno istu sliku upotrebljava i anonimni vojni liječnik za stanovnike Vranduka iste godine („uglavnom prvoklasne fiziognomije s vješala“^[31]). Za Ali Pašu Čengića kao člana poklonstvene deputacije caru Franji Josipu u Beč 1878. godine kaže isti Penn da bi svojim ponašanjem i pojavom odgovarao „uobičajenoj etiketi u bilo kojem evropskom salonu“.^[32] Njegov negativni pandan jest Hadži-Loja čiji portreti imaju nakaradne, čak demonske crte.

Očekivati od različitih autora jedinstvene stavove bilo bi iluzorno. Oni mogu promatrati iste motive, ali ih vidjeti sasvim drukčije. Michel je bio fasciniran jednostavnošću i funkcionalnošću bosanskih drvenih kola („primitivno“ shvaćeno kao pozitivno)^[33], dok Pennov opis istoga vozila nije bez prezira i sarkazma prema istoj „primitivnosti“.^[34]

Pa čak i kod istih autora daju se otkriti nedosljednosti i proturječja. Penn je imao priliku zaviriti u jedan mostarski harem i bio razočaran: „Niti su toaleta ni ljepota [bula] odgovarale predodžbama koje smo mi u svojoj fantaziji imali o haremskim damama.“^[35] Istovremeno u opisu židovske kuće u istome gradu on je iznenađen njezinom urednošću i čistoćom, premda je očekivao „orijentalnu prljavštinu“.^[36]

IV.

Veliku ulogu u stvaranju slike o Bosni i Hercegovini imala su zbivanja oko zauzeća zemlje 1878. i izvještaji očevidaca ovih zbivanja. Kako je poznato, okupacione trupe doživjele su djelomično žestok otpor, a postupak „insurgenata“ prema zarobljenim carskim vojnicima bio je bez sumnje okrutan. Medijski su ovi događaji doživjeli izvanrednu pozornost. Ne samo u novinskim člancima nego i u pjesmi^[37], dnevničkim i memoarskim zapisima^[38], romanu,

drami^[39] i likovno^[40] okupacija je prezentirana kao prvorazredni vojnički i politički događaj. U skladu s proklamacijom narodima Bosne i Hercegovine, prema kojoj su okupacione trupe došle da donesu mir i dobrobit i uvedu red^[41], tekao je i ton medijskih izvještaja i publicistike. U romanu Hadschi Loja autora Heinricha Penna, djelu od 960 stranica^[42], jedan vojni liječnik ovim riječima kontrastira svoj doživljaj Bosne: „Kako često mislim na drago Brno, na Moravsku, zemlju radosti, marljivosti, ljepote, ovdje u zemlji nekulture, divljine, tuposti i okrutnosti!“^[43]

Kultura – nekultura; civilizacija – divljina, to su opozicioni parovi koji su u manjoj ili većoj mjeri, posebno u prvim godinama okupacije, zastupljeni u svim tekstovima. Autori koji su polazili od ove premise bili su takoreći prisiljeni svoje opise konstruirati tako da spomenuti opozicioni parovi dopu jasno do izražaja i budu za čitatelje uvjerljivo prikazani.

Citiram opet Penna: „I tako smo [...] mi Austrijanci stekli velike zasluge za ljudski rod, za kulturu, budući smo, koliko je do nas stalo, oteli iz u nebo vapijuće pašalijske vlasti privremeno barem dvije turske pokrajine da budu sudionici naše civilizacije.“^[44] Penn je ulogu Austrije vidio kao nastavljanje civilizatorskog djela koje su nekoć u Dalmaciji i Panoniji ostvarili Rimljani.^[45] On je doduše znao za atribut „civilizator“ kojim se u Evropi njegova vremena vrednovalo reformističke pokrete u Osmanskom carstvu, ali on te pokrete paušalno odbija kvalificirajući „barbarsko gospodstvo polumjeseca“ kao per se „anticivilizatorsko“.^[46]

Ovakvu sliku Bosne određivalo je u velikoj mjeri ono što bismo mogli označiti kao „turski sindrom“ Zapada, posebno Austrije. Austrijska trauma Osmanlija pod Bečom sublimirana je literarno i likovno, u kazalištu, karnevalu, burleski, crkvenim propovijedima, pučkom govoru i glazbi. U austrijskim dodirima s Bosnom 1878. i nakon toga daju se zapaziti i tragovi ove traume koja je ponovno oživjela i našla izraza u trijumfalizmu nad pokorenim neprijateljem. Da je ova pobjeda postignuta u diplomatskim pregovorima, a ne ognjem i mačem, igralo je drugorazrednu ulogu. Odlučujuća je bila činjenica da je sada još jedan dio onog imperija koji je stoljećima držao Monarhiju u strahu morao pokleknuti. To se da najbolje ilustrirati izvještajima o vođi pobunjenika Hadži-Loji. Njegova figura stilizirana je u neku mješavinu Don Quijota i hajduka, balkanskog razbojnika i krezubog buntovnika prazne puške i fišeka. Novine su ga prikazivale kao lik iz karađoza, naoko strašan, ali nespretnan u svojim potezima i bezopasan, jer se pretvorio upravo u sjenu. Lik kao stvoren za očitovanje vlastite nadmoći.^[47]

Na podlozi historijskog pamćenja i popularne kulture koji su proizveli i spomenuti „turski sindrom“ stvorena je u literaturi također slika Bosne i Hercegovine kao zemlje Orijenta^[48], ali je ova slika manje političke ili ideološke, a više estetske prirode. Prvi susreti sa zemljom, opisi gradova, ljudi, nošnje, javnog života itd. slijede jasnu liniju koja je već kao premisa bila najavljivana u naslovima ili predgovorima.

Ni jedan autor, koji je u Bosnu i Hercegovinu ušao s bilo koje strane, ne propušta registrirati svoj prvi vizuelni dodir s Orijentom ili onim što se takvime držalo. U pravilu su to slike munara, pokrivenih žena ili muškaraca s čalmama ili fesovima na glavama. Upravo ovaj dodir, celebriran gotovo kao inicijacijski ritual, jedan je od glavnih toposa u putopisnoj literaturi. Tako evangelički pastor J. Kolatschek piše o Bosanskoj Gradišci: „Malo prljavo mjesto sa svojim turskim kućama i otvorenim dućanima poredanim uz glavnu ulicu i punim raznovrsne robe djelovalo je na mene pri prvom susretu strano. Bio je to doček Orijenta u znaku polumjeseca.“^[49] Prijelaz preko Save još je 1912. Robert Michel označio kao „prijelaz iz evropske Austrije u orijentalnu Austriju“, a sâm taj čin on je prikazao do dramaturške napetosti: „Vozimo se kroz šume uz savsku ravnicu, ali moje su misli već na drugoj strani preko granice

u Bosni. Kod Sunje skrećemo prema jugu u brežuljkasto područje okomito prema granici, a svijest, da ćemo uskoro biti u Bosni, djeluje na mene kao groznica. Suprotno svome običaju počinjem govoriti vrlo glasno i u isto vrijeme na sve strane. Pričam o ljudima u Bosni, o njihovim kućama i životinjama. Zatim govorim o džamijama i munarama, dok se već bližimo graničnoj postaji. □emu priča, za koji trenutak bit ćemo na drugoj strani – ali meni to sve još uvijek predugo traje; htio bih nekako najradije nasilu prijeko: u svojoj objesti nudim 100 kruna onome tko prvi ugleda munaru. To me za kratko vrijeme umiruje. Samo sada me raspisana nagrada malo zabrinjava. Dok se vozimo preko sedlastog usjeka prema Kostanjevici i na pomolu se već pojavljuje voda pogranične rijeke Une, ja se pokunjo. Da drugi ne primijete penjem se na konduktersko sjedište kako bih imao što dalji vidik, da bih uskoro nakon toga mogao uzviknuti: Eno je!^[50]

Glumica Rinka iz Michelovog romana *Die Wila* putuje u Bosnu avionom, pa čak i iz te perspektive zemlja joj se čini orijentalnom: „Kada su se kasnog poslijepodneva približili toku Save, pažnja im je postala je življa. Rinka je gledala kroz prozor i uskoro dolje u jednome mjestu na rijeci Bosni zamijetila prvu džamiju s tankom kamenom munarom, malom kao igračka. [...] S dvogledom je prepoznavala figure ljudi, fesove i turbane na glavama, ugledala pokrivenne žene, karavane s natovarenim konjima, stada ovaca; orijentalni svijet, njoj odavno poznat iz priča i pisama, prerastao je iz ove daleke dubine sve više u stvarnost.“^[51]

Ovakvu sliku sistematski su širili i turistički vodiči u kojima su opisi putovanja Bosnom bili tako dramaturški koncipirani da su bili kao uvod u Orijent, pri čemu je putnike u Sarajevu očekivala kulminacija. Autoru Stappenu ovaj grad se čak učinio orijentalniji i od samog Orijenta, dok su se Baerenreiteru sarajevske muslimanke izgledale bojažljivijima od onih u Carigradu.^[52] August Leiss je ovaj „inicijacijski“ dodir doživio u Čapljini odnosno Počitelju, da bi već u Mostaru imao osjećaj da je u „najdubljem Orijentu“.^[53] Ovakva gradacija neće nas nimalo iznenaditi kada znamo da su njemački autori i u Dalmaciji prepoznavali Orijent! Takvima je Friedrich Poths-Wegner doživio već Split i Dubrovnik: „To nije više Evropa nego jedan drukčiji, orijentalni svijet u koji se u Splitu ulazi.“^[54] „Interesantnu sliku pružaju uske uličice [Dubrovnika] koje se uspinju od korza prema brdovitoj strani i koje kao i one trgovačke ulice na drugoj strani prenose posjetitelja potpuno u Orijent. To na poseban način danas kada je šarenilo seoskog stanovništva, s turbanima i fesovima na glavama, došlo u grad na proslavu sv. Vida [sic!].“^[55] Za Hermanna Bahra Orijent je počimao odmah iza Zadra^[56], a u Splitu on mu se očitovao u šarenilu gradske tržnice: „Ovdje je Istok, ovdje imate sve boje; svjetlina izloženih narandži blijeda je naočigled vatre nošnji.“^[57]

I sarajevska putopisna crtica *Maxa Frischa Wenn Frauen verhüllt sind* (Kada su žene pokrivenne)^[58], nastala na samom početku njegovog literarnog nastupa, unatoč svojoj poetičnosti, podsjeća na scenarije bečkih opereta 19. stoljeća s orijentalnim temama i odgovarajućim dramaturškim rekvizitima. Frisch u toj crtici više prerađuje motive iz trivijalne i romantičarske lektire nego vlastiti doživljaj Sarajeva. Sarajevo, čini se, služi mu samo kao platno za projiciranje u prtljagu već donesenih slika. Kod Frischa je to vrlo prepoznatljivo, kod drugih autora manje. U okviru ovoga rada taj se problem može samo naznačiti, ali jedno intenzivnije bavljenje ovom temom trebat će upravo ovome posvetiti posebnu pozornost: koliki je u opisima Bosne udio literature koja ne tematizira Bosnu nego Orijent kao kulturni i estetski fenomen i kako ti opisi sugeriraju osobno vipeno, doživljeno i spontano, a zapravo referiraju samo pročitano.

U zapažanjima orijentalnoga uočljiva su dva tona; jedan je radoznalost i otvorenost prema susretu sa stranim ili egzotičnim, drugi apriorno kvalificiranje orijentalnoga kao nijekanje

(vlastite) kulture i civiliziranosti. U prvome slučaju ima i elemenata turkofiliije, koja je u određenim evropskim krugovima u 19. stoljeću postigla salonski nivo, u drugome radi se o općem sindromu duhovne egocentričnosti. Izraziti primjer za prvi tip mogao bi biti Franz von Werner, alias Murad Efendi^[59], za drugi Ernst von Hesse-Wartegg, strastveni putnik i putopisac koji je obišao više od pola svijeta, što nipošto ne znači i širinu duhovnog horizonta. Hesse-Wartegg je s čupenjem doživio panoramu Mostara, sliku koju je mogao očekivati u Africi ili na Bosporu, ali ne „ovdje u ovoj zemlji pod kršćanskom vlašću“ i „stalno napredujućoj kršćanskoj kulturi“.^[60]

Orijentalno kao estetska kategorija najizrazitije je uočljivo u opisima arhitekture, u prvome redu gradskih naselja, a znatno manje stambenih interijera. „Kao iz neke istočnjačke priče“, veli Michel za Gornji Šeher^[61], a taj bi se moto mogao staviti i najvećem broju opisa Mostara, Banje Luke, Sarajeva, Travnika, Maglaja pisaca od Sendtnera, Rennera, Ringler-Kellner, Baernreithera od Hölzela, Frischa, Brittinga i dr.^[62]

Interesantnija od ovih opisa jesu ona mjesta na kojima se registrira postupno iščezavanje te arhitekture, a posebno opet ona kritička zapažanja koja se tiču simbioze ili kontaminacije orijentalne i zapadnoevropske arhitekture austrijskog tipa. Opisujući zbirku i rad Zemaljskog muzeja u Sarajevu Baernreither preporučuje da njegovo etnografsko odjeljenje osnuje fotografsku zbirku onih „starobosanskih, uglavnom muslimanskih građevina i snimaka gradova koji sada postupno nestaju pred modernim građevinama i planovima. Treba također s time računati da vatra može uništiti izgled gradova velike arhitektonske i slikovite draži, što će se s obzirom na stari način gradnje ovih objekata sigurno još često dešavati. Ja sam ovoga puta nakon dužeg vremena vidio opet Travnik. Prije požara grad je bio tipičan za staro muslimansko graditeljstvo, muslimanski Rothenburg na Tauberu.^[63] Sada nakon požara^[64] on je žalostan primjer za to kako evropska civilizacija nastupa s graditeljskim formama koje nemaju nikakvog umjetničkog osjećaja za arhitektonsku vezu s prošlošću i koje se ne mogu drukčije označiti nego brutalnima. Ništa nas na našu dužnost u tome pogledu ne bi moglo bolje podsjetiti nego kada bi se dobrim snimcima ove starobosanske građevine stavile svima na uvid i tako moglo sagledati kako je zemlja bogata takvim spomenicima graditeljstva koje bi tvorilo najzahvalniju podlogu za oblikovanje jednog autohtonog stila. Tko se sjeća kako je Travnik nekada izgledao, tko je vidio stari han (sada hotel „Stephanie“) u banji Kiseljaku ili konak u Bihaću ili njemu slične izvan Bosne (podsjećam na jedinstveno lijepi konak s ogromnom platanom u topčiderskom parku!) dat će mi za pravo da muslimansko graditeljstvo u svojoj organizaciji prostora, rasporedu doksata i prozora, po karakteristično izbačenom krovu, sadrži arhitektonske motive velike ljepote koje bi se dalo krasno iskoristiti. Etnografski muzej bio bi pozvan da zorno predstavi ove objekte i tako dadne snažan poticaj korištenju stare ljepote. Ako bi se ovaj graditeljski stil sretno spojio s praktičnim zahtjevima našega vremena takav razvitak u arhitekturi ne bi smetao ni slavenskoj samosvijesti, budući da bi on u svakom slučaju bio ljepši nego ono što se sada od naše arhitektonske zbrke prenosi u Bosnu.“^[65]

Sličan po argumentaciji i kritičnosti u ovome pitanju jest i Michelov stav formuliran gotovo u isto vrijeme kao i upravo citirani Baernreitherov: „Ja bih bio zadnji koji bi htio namamiti putnike da dolaze u carevinske zemlje samo radi turizma i njegovih poznatih prednosti. Naprotiv: već prije mnogo godina, kada stara Bosna i stara Hercegovina nisu još bile dirnute evropskom kulturom, najradije bih bio na svim ulazima postavio table s natpisom: Strancima pristup zabranjen. Međutim, uvidio sam kasnije da je ovim zemljama dosuđen novi razvitak i da je on tekao bez dovoljno obzira na specifičnosti zemlje i bez dostatne zaštite zatečene stare ljepote. Respektiralo se jedino vjerska uvjerenja naroda. Ali nije stvar samo u garanciji slobodnog prakticiranja vjere. Nije li – da navedem samo jedan primjer – također povreda

religioznog osjećaja ako se uz neku džamiju, koja je ranije plemenitim proporcijama prema svome okolišu i svojom visokom tananom munarom bila uistinu dostojna kuća Božja, podignu nove visoke kuće tipa kao da ih se izvadilo iz bečke radničke četvrti i premjestilo ovamo tako da usred njih munara izgleda poput bijednog golubinjaka, a sama džamija poput neke čudnovate kolibe. – Razvitak je tekao u sjeni svemoći izvana importiranog činovništva i uz pohlepni interes poslovnog svijeta. Često je nedostajalo razumijevanja – posebno onog umjetničkog – kada je trebalo novo dovesti u sklad s postojećim starim, s onime što je specifično za zemlju i narod. Tako bi snažni turizam imao spasonosno djelovanje kao što su u Italiji tisuće i tisuće turista u svakom slučaju imale kao kontrola pozitivan učinak na očuvanje umjetničkog blaga.“^[66]

Iščezavanje orijentalnoga smatrao je i Leiss gubitkom: „Na žalost sve više i više nestaje turskog obilježja Mostara. Od našeg zadnjeg posjeta prije petnaest godina ne samo da je bazar veoma smanjen nego su i mnoge slikovite stare kućice morale uzmaknuti pred nelijepim kamenim sanducima. Samo u središtu grada i s obje strane Neretve, koja onuda protječe između stijena, životari bijedno jedna cjelovita turska četvrt.“^[67] Pod ovim dojmom nestanka i propadanja orijentalnih obilježja maloga Mostara Leiss se usudio izvesti čak zaključak kako i moć islama u širim razmjerama pripada tempa passati.^[68]

Nestanak stare Bosne kao posljedicu okupacije zemlje registrirala je i Milena Preindlsberger-Mrazović, ali je ona ovaj shvatila kao neizbježivu zbilju i pokušala ga uzeti trezveno. Promjene koje su nastupile nakon 1878. autorica knjige *Bosnisches Skizzenbuch* smatra direktnim prijelazom iz srednjega vijeka u modernu kulturu; one su duboke i sveobuhvatne, dapače revolucionarne; premda se ova revolucija odvija u miru, ona je djelotvornija nego bilo koja krvava revolucija: „Njome se mijenjaju i srž i vanjski oblik. Sve biva drukčije: gore i rijeke, močvare i šume, pustare i gradovi. Drukčije se njive obrađuju, drukčije kuće grade; nestaje narodne nošnje; staro pokustvo odlazi na tavan ili u muzej, a pjesme, igre i narodni običaji u etnografsku literaturu [...]. Ali brzi proces, koji ova promjena znači, proći će, suprotnosti će se izravnati, a jurnjava zbivanja umirit će se, barem u očima suvremenika. Desetljeća, u kojima se sve ovo događa, izgledat će kasnije samo kao jedan interesantan trenutak i ne bez suosjećanja osluškivat će se glasovi iz ovog znamenitog prelomnog vremena.“^[69]

Odnos prema orijentalnom svakako mnogo je kompleksniji nego što se na ovome mjestu da ukratko opisati. Od spomenutih aspekata samo da još ukažemo na proturječje u turističkom viđenju Bosne, a ono se sastoji u tome da se u zemlju dolazi u potrazi za orijentalnim, izvornim, genuinim, a istovremeno, manje ili više izravno, zahtijeva „evropsko“ ili lamentira nad njegovim nedostatkom. Ova je kontradikcija nesvjesna, a svojstvena je turistima do dana današnjega.

S pravom su njemački autori, na prvome mjestu putopisci, uočili orijentalnu komponentu u vanjskom izgledu naselja i života stanovnika Bosne i Hercegovine. Iz gore navedenih razloga njihovi prikazi nisu mogli uvažiti proporcije u smislu jednog sveobuhvatnog opisa zemlje i ljudi. Stoga ni u ovom nacrtu nema „ravnoteže“ niti se ona da umjetno izgraditi. Tekstovi, koji se ovdje analiziraju, neće uvijek odgovarati Rankeovom postulatu o zadaći historijskog istraživanja („kako je zapravo bilo“), ali će u svakom slučaju biti informativni i smislu imagoloških postavki odnosno spoznanje o tome, kako su drugi vidjeli da je nešto bilo.

U više popularnoj nego znanstvenoj teoriji putovanja i putopisa susreću se paralelno dvije hipoteze koje su samo naoko oprečne i isključive. Prema jednoj čovjek putuje svijetom da vidi samo ono što mu je već poznato, drugim riječima: da nape potvrdu za svoje znanje; prema

drugoj on ide na put da otkrije nepoznato. Ako primarne izvore za ovu skicu preispitamo pod vidom gornjih teorema, ustanovit ćemo kako u svakome tekstu, dakako u različitim omjerima, ima donesenog i novostečenog znanja, ima ustaljenih slika i knjiške frazeologije, ali i oštroumnih zapažanja i detalja koje može vidjeti samo ničim opterećeno oko.

Naravno, valja respektirati i prvotnu intenciju putnika odnosno autora i uvažiti je kod prosudbe tekstova. Jedan neobjavljeni dnevnik bavarskog etnografa Heinricha Krissa iz 1939. godine pokazuje zorno kako uski stručni interes selektira i svrstava viđeno. U potrazi za predmetima i svjedočanstvima pučke pobožnosti Kriss registrira samo „pozitivne“ nalaze; mjesta bez njih opisuju se samo lapidarno i kancelarijskim tonom: pravoslavna crkva u Čajniču mu je „dosadna moderna građevina“, a za katoličko svetište u Podmilačju kaže da mu je bilo poznato već iz literature i da je bio radoznao posjetiti ovo mjesto, ali da je njime bio potpuno razočaran: „Crkva je dosadna novogradnja iz 20. stoljeća i nema nikakvih zavjetnih darova ili drugih znakova [vjerskih] narodnih običaja.“^[70]

Sličan su doživljaj morali imati i drugi austrijski i južnonjemački putnici koji jedva da i zamjećuju arhitekturu katoličkih crkava u Bosni i Hercegovini, arhitekturu lažne gotike i uglavnom jednostavne izvedbe, često s trećerazrednim interijerom poteklim upravo iz crkava istih tih austrijskih i južnonjemačkih krajeva. Tako je kod tih putnika i najsiromašnija džamija mogla pobuditi veći interes nego bilo koja crkvena građevina, a to bi opet značilo – da se vratimo na gore spomenutu dihotomiju putničkih intencija – da ipak u putovanjima prevladava potražnja za manje poznatim i neviđenim.^[71]

V.

Zauzećem Bosne i Hercegovine Austro-Ugarska Monarhija proširena je teritorijalno na jedno područje koje je, kako je gore spomenuto, označavano i imenom „Nova Austrija“.^[72] U arsenal slika i pojmova, kojima je Monarhija nastojala kako prema vani tako i prema unutra prikazati samu sebe, spada i metafora o državi kao obitelji s mnogobrojnim članovima i pater familias na čelu. To je dopiralo čak i u sfere vojničkog života: car i kralj kao vrhovni zapovjednik vojske slovio je kao otac, a vojnici kao njegova djeca.^[73] Na jednoj drugoj strani to je bilo sadržano i u ekstenzivnoj vladarskoj titulaturi, ali ovdje je zanimljivija ona popularna razina u kojoj su familijarne slike bile direktnije doživljavane. U sklopu austro-ugarske familije naroda i jezika Bosna i Hercegovina bile su najmlađe. Stoga je c. i kr. paternalizam nad njima bio tim izrazitiji.

Želio bih ovaj kompleks ilustrirati primjerima iz jednog medija koji se u historijskim istraživanjima premalo uzima u obzir, naime karikaturama. Karikatura nije neovisni žanr nego ona svoje motive i sadržaj crpi upravo iz literature (u najširem značenju te riječi), pa stoga ovdje ne treba očekivati ili tražiti neke sasvim nove aspekte; karikatura je kao izvor utoliko zahvalna što ona komprimirano i, sukladno svojoj naravi, poantirano donosi ono što je u literaturi diskurzivno sadržano. Koliko mi uvid u tu vrstu izvora dopušta, mogu formulirati sljedeća zapažanja:

Dok su austrijske odnosno njemačke karikature o većini drugih (slavenskih) naroda odnosno zemalja imale manje ili više ustaljene slike s odgovarajućim simbolima i rekvizitima, u slučaju Bosne i Hercegovine takva je slika nedostajala.^[74] Razlog je za to što je Bosna i Hercegovina srazmjerno kasno prodrila u svijest evropskih političkih interesa. Za stvaranje bilo diferenciranih slika bilo stereotipa o drugima potreban je duži vremenski period. Bosna i Hercegovina je na evropsku političku scenu nastupila zapravo tek s okupacijom 1878. godine, s ustaničkim preludijem od nekoliko godina. Od tada njezini obrisi postaju sve jasniji, pri čemu se naravno

pisci, novinari, slikari i karikaturisti služe već postojećim arsenalom nacionalnih, političkih i geografskih tipologija, slika, predodžbi, klišeja itd. A. Achleitner je ustvrdio kako je Crna Gora „najviše ogovarana zemlja Evrope“ („das meistverleumdete Land Europas“), imajući pri tome u vidu vjerojatno ne samo izvještavanje evropske političke nego i satiričke publicistike o „junačkim otimačima stoke“ i njihovom „vašljivom kralju Nikiti“ itd. Naočigled ovoga čvrsto formiranog stereotipa upadno je nesnalaženje karikaturista pred zadaćom da daju oblik onome što bi čitatelji trebali odgonetnuti ako „bosansko-hercegovačko“. Nama, današnjim promatračima, čini se više smiješno to nesnalaženje karikaturista nego njihova prvotna intencija. Ako bismo ipak istakli neke od konstantnih motiva koji se susreću u karikaturama bilo bi to prikazivanje Bosne i Hercegovine ili kao mlade žene ili djeteta.

Prikazivanje Bosne kao djeteta ili maloljetne djevojke uklapa se u sustav stereotipije koju su kulturolozi zapazili u opoziciji Zapad – Istok. U kategorijama tih stereotipa Zapadu su svojstveni elementi: starost, ozbiljnost, stabilnost, razboritost, a Istoku: mladost, površnost, osjećajnost, nezrelost, lakomislenost, neuračunljivost.^[75] Kako karikature obično nisu neutralan nego angažiran žanr, to ova svojstva možemo čitati i kao političku kvalifikaciju.^[76]

Valja upozoriti na interpretaciju ovakvih prikaza koju na primjeru Bugarske odnosno Južnih Slavena iz djela *Cosmographia universalis* Sebastiana Münstera donosi Kiril Petkov. Prema njemu u toj likovnoj tradiciji ženska svojstva pripisuju se onim narodima ili etničkim grupama koji su politički ugnjetavani – dakle žensko kao princip patnje i pasivnosti, za razliku od muškog principa agresivnosti i nadmoći.^[77]

Ističem ovdje žanr karikature i zbog toga što su karikaturistički i satirički listovi u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća bili vrlo raširena i utjecajna lektira.^[78] I dok su karikaturistima stajale na raspolaganju već razrađene i stilizirane figure drugih naroda, dotle takve figure za Bosance i Hercegovce nije bilo. Bečki Kikeriki bio je uporan u potražnji za jednim takvim likom, da bi si u nevolji pomogao tako što je Bosance i Hercegovce jednostavno pridružio društvu Čeha i Slovaka, dakle tipovima putujućih trgovaca, koji su nudili sitnu metalnu i drvenu robu. Praksa će kasnije na neki način potvrditi ovaj klišej, budući da su iz Hercegovine i iz Bosne Monarhijom krstarili torbari i tako još više učvrstili pojam „Schlawiner“ (Slaveni) koji u njemačkom ne znači samo trgovca pokućarca nego i prefriganog i svim vodama opranog čovjeka.^[79]

Iako, dakle, „Bosanac“ u predodžbama njemačkog svijeta nije imao onako razrađenu fizionomiju kakvu su npr. imali „Madžar“, „Turčin“ ili „Crnogorac“, to je ipak ovaj lik dospio i u dječje slikovnice. Knjiga *Der junge Künstler. Ein Bilderbuch für kleine Maler* (Mladi umjetnik. Slikovnica za mlade slikare) autora Hansa Probst, čije je prvo izdanje objavljeno 1903. u nakladi Braun & Schneider u Münchenu (2. izd. oko 1905), a koja je zamišljena i kao crtanka odnosno naputak za crtanje, prikazuje malog medvjeda koji uz pratnju i šibe Bosanca s tamburinom igra i privlači pažnju svijeta na javnim mjestima. Sve u svemu to je bezazlena slika, posebno ako je smjestimo u okvir dječje pedagogije na početku 20. stoljeća i ako je usporedimo s nekim drugim slikama iz iste pedagogije i nacionalne imagologije. Kod Probst su Bosančevi rekviziti: duga kosa i snažni brkovi, crvena kapa nalik fesu, plavi prsluk, crveni silah, za silahom nož. U smislu stereotipije to je dosta neutralan prikaz, za razliku npr. od figure „Madžara“ u istoj slikovnici ili predstavnika Apeninskog poluotoka koji slovi kao – bandit! Od ostalih figura u knjizi su prikazani još „Turčin“ i „Mladoturčin“, ovaj zadnji uz odgovarajući politički komentar koji se da lako razumjeti iz onovremene političke situacije u kojoj je „mladoturški“ pokret bio značajna tema. Za prikaz Bosanca ne bismo mogli naći neko političko opravdanje, ali činjenica da je zastupljen u slikovnici znači da je on na neki način postao „općim

mjestom“ ili kategorijom s kojima se mogla služiti literatura za djecu, a ona upotrebljava uglavnom prepoznatljive slike. Podrijetlo ovog motiva možemo protumačiti činjenicom da je pripojenje Bosne i Hercegovine Monarhiji omogućilo veliku fluktuaciju stanovništva i da su od ove, kako je gore spomenuto, posebno profitirali sitni trgovci, nadničari, obrtnici, pa i zabavljači ili, kao u našem primjeru, krotitelji medvjeda. Kupci ili publika željna zabave nisu imali potrebe putnike i došljake iz njima dalekog svijeta diferencirati strogo po etničkim ili drugim kriterijima. Tako su Bosanci kao pars pro toto postali predstavnici konglomerata etničkih grupa s jugoistoka Evrope, štaviše metafora za zvanje vašarskog ili uličnog zabavljača.

„Nova Austrija“ kao pojam iz perspektive habsburške administracije sadržavao je u sebi elemente stabilnosti i dinamičnosti. Proširenje Monarhije na dvije nove pokrajine shvaćen je, između ostaloga, i kao znak da je kruna unatoč svim problemima u stanju prihvatiti nove zadaće i ekspanzirati i politički i geografski. Na različite načine pokušalo se činovništvu iz raznih dijelova Monarhije Bosnu i Hercegovinu učiniti primamljivim: novčanim nagradama, izgledima za brže napredovanje na službeničkoj ljestvici, a konačno i patriotskom retorikom s frazeologijom o „civilizatorskom poslanju“, „otadžbinskom dugu“ itd. Bez sumnje, nekim vojnim i civilnim službenicima bosansko-hercegovački segment u njihovoj karijeri bio je od velike koristi, nekima se boravak u ovoj zemlji činio kao egzil. Ritmajstor Bourdanin iz romana *Das Haus der dunklen Krüge* (Kuća tamnih vrčeva) književnice Gertrud Fussenegger razmišlja o predstojećoj rastavi braka i budućoj egzistenciji što dalje od obitelji i kuće u Plzenu, u što zabačenijim prostranstvima, a tu mu se kao alternative nameću Podolija ili Bosna.^[80] U pismima koja je Milena Preindlsberger-Mrazović iz Sarajeva slala između 1902. i 1906. godine književnici Rosi von Gerold (1829-1907) u Baden kod Beča može se saznati dosta o tretmanu Bosne kao „nove Austrije“ i položaju službenika u njoj. Milena je u pismu od 12. oktobra 1902. čak upitala: „Zar je Bosna zemlja za interniranje ...?“^[81]

Vratimo se još nakratko gore spomenutom paternalizmu. Josephu Baernreitheru upalo je u oči da on nije samo stvar vladarske superiornosti nego da on na drugoj strani ima podlogu i u patrijarhalnom poimanju obitelji i starješine obitelji u Bosni i Hercegovini. Stoga je Baernreither sugerirao da se zakonsko reguliranje vojne obveze u ovoj zemlji deklarira kao isključiva nadležnost Kaisera, jer se u njoj sve „sa svom snagom i naivnošću jednog neciviliziranog naroda [Naturvolk] očekuje od cara osobno“.^[82] Zatim: „Državni autoritet igra u ovoj još i danas poluorijentalnoj zemlji veću ulogu nego drugdje.“^[83] Baernreither navodi izreku jednog katoličkog Hercegovca: „Mi se držimo samo onoga što nam kaže naš stari otac (car).“^[84] Armijska komanda registrirala je ovu karakteristiku bosansko-hercegovačkog mentaliteta i primijenila je u obuci i ratnoj praksi: „Jače nego kod drugih trupa oficir je [kod Bosanaca i Hercegovaca] morao naglašavati da je on starješina, inače ne bi postigao svoj cilj. U ovome odnosu prema starješini bilo je vrlo mnogo od orijentalno-patrijarhalnog karaktera.“ Kao odgovor na uvažavanje ovog karaktera bile su bezrezervna odanost i požrtvovnost vojnika, što se pokazalo već u prvim bitkama: „Bosansko-hercegovačke regimente ne samo da su se dobro borile, one su u napadu nastupale s takvim elanom da ih se kasnije, ako je to bilo moguće, angažiralo svugdje ondje gdje se je neprijatelja željelo pregaziti u prvom naletu. Bili su kao sablje damaskinje, oštri i ljuti na udaru, žilavi i pouzdano vjerni u obrani.“^[85]

VI.

Kroz 40 godina austrougarske prisutnosti u Bosni i Hercegovini može se vrlo dobro zapaziti kako je slika ovih zemalja postajala sve diferenciranija. Raznolikost pristupa političkim pitanjima, šarolikost stranačkog života, različite orijentiranosti prema centrima izvan zemlje – sve je to prisiljavalo promatrače zbivanja, činili oni to profesionalno ili samo usputno, da

razlikuju. Drugo je pitanje u kojoj su mjeri ova razlikovanja odgovarala stvarnosti, ali je činjenica da se namjesto grubih obrisa i općih mjesta sve više susreću detalji i nijanse. To vrijedi za tekstove svih vrsta. Diferenciranje se ponajviše odnosi na konfesionalne odnosno etničke karakteristike. Maximilian Hölzel je tako pravoslavce opisao kao “marljive i štedljive Vlahe, uglavnom inteligentne i revne trgovce”. Katolici su mu “sanjari i pjesnički nadareni” ljudi, a muslimani “aristokrati” koji se ne odriču prošlosti.^[86] Po ovoj Hölzelovoj kategorizaciji za prve bi bila karakteristična praktičnost u životu, za druge poezija, a za treće povijest. Hölzel je rođeni Sarajlija i očito je da je on ovu podjelu napravio po mjeri rodnoga grada i sjećanju na njega. U Sarajevu njegova vremena bio je prisutan znatan broj pravoslavnih trgovaca, imućnih i uglednih ljudi, koji taj status nisu postigli tek dolaskom Austro-Ugarske nego znatno ranije. Što se tiče katolika i njihove sklonosti k poeziji vjerojatno je tu Hölzel stajao pod jakim dojmom fra Grge Martića, dominantne figure bosansko-hercegovačkog katolicizma onoga vremena. On ga doduše ne spominje izričito, ali možemo poći od toga da mu je njegovo ime bilo dobro znano, a možda čak i fra Grgo osobno, budući da piše kako je često posjećivao crkvu sarajevskih franjevac, “brkatih i ratničkih redovnika”.^[87] Napokon, “aristokratizam” bosansko-hercegovačkih muslimana mogao je Hölzel doživjeti u historijskom sjećanju koje su oni nakon okupacije kultivirali više nego drugi: “Austrijski zakon ih je skinuo s njihovog gospodstva i izjednačio s nekadašnjom rajom; međutim, oni danas nisu drukčiji nego što su to bili prije. To su rođeni vojnici izvanrednih ratničkih sposobnosti, izuzetno hrabri borci s djetinjom naravi i najstrožim ćudoređem – likovi iz viteških vremena. Još nisu bili zaboravili prošlost svoje zemlje; svoje porijeklo dovodili su u svezu s gorskim narodom Ilira i služili su se još pismom svojih kraljeva, bosančicom, pismom protekle bosanske kulture koje podsjeća na germanske rune. Oni su bili jedini koji su razlikovali vjeru i porijeklo i, pitani za svoje pleme, odgovarali bi ponosno svojim sonornim glasom: Ja sam Bošnjak!”^[88]

Joseph M. Baernreither skicira predstavnike triju bosansko-hercegovačkih konfesija, a preko njih i različite političke opcije npr. u pogledu aneksije. Kroz kratke portrete svojih sugovornika (Esada ef. Kulovića, Halidbega Hrasnice, Hamid Ekrema Šahinovića, Josipa Stadlera, Nikole Mandića, Gligorija Jeftanovića, Vojislava Šole i Lazara Dimitrijevića) on čitateljima posreduje sliku ne samo različitih individualnih temperamenata nego i jednu vrlo raznoliku sliku Bosne i Hercegovine toga vremena.^[89] Visoki časnik austrijske vojske Karl von Gelabek okarakterizirao je pripadnike pojedinih konfesija prema njihovom odnosu naspram vlasti: „Ozbiljni i plemeniti musliman možda se u sebi osjećao još uvijek kao da je zapravo on gospodar zemlje koju je prihvatio kao samo privremeno mu oduzetu; lukavi i fleksibilni grčko-orijentalni tzv. Srbin držao je sebe za budućeg gospodara zemlje, možda potajno nadajući se da će se ostvariti velikosrpski san.“ Za katolike veli Gelabek da su se konačno oslobodili tuđeg pritiska, ali da su još uvijek nezaslužno zapostavljeni.^[90] Što se tiče njihovih ratničkih svojstava on ih ukratko ovako definira: „fanatička hrabrost muslimana, snalažljivost i lukavstvo Srbina, ustrajna upornost katolika“.^[91]

Još prije Baernreithera i Gelabeka pokušao je Heinrich Penn opisati različitosti ne s obzirom na konfesije ili nacionalno-političke stavove nego s obzirom na regionalnu pripadnost. Svoje portrete sudionika poklonstvene deputacije caru Franji Josipu u Beč nakon okupacije on je podijelio na Bosance i Hercegovce i ove skicirao kao grupe s različitim socijalnim držanjem, mentalitetom i fizičkom pojavom: „Kao što je različit utisak koji na putnika ostavljaju zemlja i ljudi zlatne Bosne i kamenite Hercegovine tako je različit bio i dojam koji su izazvale poklonstvene deputacije za vrijeme boravka u carskom gradu. Bosanci su u svakom pogledu pobuđivali više pažnje i interesa nego Hercegovci jer je među njima bio niz interesantnih likova od kojih se je svaki na neki način pokušavao predstaviti kao sin Bosne ponosne. Dok su niski, žilavi Hercegovci izgledali kao zastupnici jedne male provincije, dotle su bogati i krasno

odjeveni Bosanci nastupali kao da su emisari nekog velikog carstva da se poklone svome novom gospodararu – ,ćesaru,.“^[92]

Ponavljam: nije ovdje mjesto da se kritički ispituje opravdanost pojedinih sudova. Ovdje vrijedi samo naglasiti da je intenzitet političkog interesa za Bosnu i Hercegovinu u austrougarskom periodu rezultirao i opisima zemlje i ljudi sa značajkama polifoničnosti.

Zapažanje posebnosti i razlika neke zemlje nije stvar kolektivna nego individualna. Robert Michel piše kako njegovi suputnici na bosanskom krajoliku nisu zapažali ništa posebno, dok je za njega zemlja bila prepuna posebnosti, npr.: arhitektura seoskih kuća, pojava ljudi, obrada zemlja, priroda uopće, domaće životinje. On je gotovo opsesivno bio u potrazi i otkrivanju razlika i raznolikosti: „Što se mene samog tiče nastojao sam do u krajnje pojedinosti otkriti razlike. Gledao sam za svakom pticom, ne bi li u njezinom letu i njezinim svojstvima došla do izražaja osebnost zemlje. Nije mi izmakla ni jedna čaplja koja se brižno krila u rijeci Sani i provirivala samo glavom na dugome vratu, mirno kao da je suha grana. – Na svoje zadovoljstvo mogao sam sam sebi kazati: Kada bi te netko u snu iz daleka prenio u ovaj kraj i, budeći te, upitao: U kojoj si zemlji? bio bih mu u stanju sa sigurnošću odgovoriti, još prije nego što bih svoj pogled upravio na sve četiri strane: To može biti samo Bosna.“^[93]

Multietnički i multikonfesionalni karakter Bosne i Hercegovine registrirala je ne samo austrougarska administracija u svojim na zavidno visokom nivou organiziranim i sprovedenim popisima pučanstva, nego i publicistika svih razina koja je u odlučujućoj mjeri oblikovala javno mnijenje. U biti kod posredovanja takve slike nije bilo potrebno posebnih napora, budući da je državno-politički image Austro-Ugarske bio svjesno građen na činjenici multietničnosti i multikonfesionalnosti. Godine 1878. ovaj mozaik samo je još povećan, iz perspektive satiričkog tiska povećan naravno samo za još jedan element koji ne ide u prilog Monarhiji. Tako npr. bečki Kikeriki u godini okupacije na jednoj karikaturi prikazuje Čehe, Poljake i Slovake s karakterističnom odjećom i rekvizitima koje im pripisuju karikature, pridodajući im sada i Bosance: ratoborne, divlje, siromašne, a sve to uz komentar: Ove Austrijance imamo već; sad treba da dobijemo još i ove Bosance!^[94] Tako gotovo doslovno i münchenski Simplicissimus u godini aneksije u karikaturi naslovljenoj s „C. i. kr. kompletiranje“: Mi smo, izgleda, ove divlje pokrajine dolje u Bosni anektirali samo zato da bi naša vlada kompletirala svoju zbirku „šlavinera“.^[95]

Izvan satire i karikature Bosnu i Hercegovinu se percipiralo s odgovarajućim diferenciranjem, pri čemu se općedržavni principi nisu nikada gubili iz vida. Kada Michel opisuje dolazak Franje Josipa u Mostar, on za svečani okvir uzima (hercegovačku) prirodu i u nekoj vrsti apoteoze projicira na raspoloženje ljudi: „Međutim, nakon dugog dugog vremena dolazi dan kada će zajednička snažna radost zahvatiti čitav narod. Ako bi priroda htjela ovu radost izraziti slikovito, onda bi morala napraviti čudo da toga dana svaki pojedini kamen na prostranom sivom kršu bukne u cvatu. – Careva će posjeta odista u Hercegovini zbog posebnih okolnosti izazvati dojam kakav se u povijesti te zemlje jedva može naći. Već stoljećima nije bilo niti jednog jedinog povoda koji bi čitav hercegovački narod ujedinio u zajedničkoj radosti. U najboljem slučaju bilo je s vremena na vrijeme razloga za radovanje za jednu od triju vjerskih grupa. Ako su se radovali muslimani, katolici i Srbi bi stiskali zube; razlozi za radost bili su uvijek takve vrste da je radost jednih drugima dvoma bolno dirala u srce. Tek duga austrougarska okupacija zemlje uspjela je ublažiti suprotnosti dotle da neka radosna prigoda u jednoj grupi nije prouzrokovala mržnju i ogorčenje u drugoj. Stoga mora biti od najdubljeg značenja to da ovoga puta izvor radosti vrijedi jedinstveno čitavom narodu.“^[96]

Dok je kod Michela osoba cara i kralja motiv narodnog jedinstva, kod natporučnika Sigfrida Knapitscha to je rat. U jednoj kriznoj situaciji na istočnom bojištu samopožrtvovno nastupaju zaredom trojica bosansko-hercegovačkih vojnika: jedan Hercegovac s crnogorske granice („visok gotovo dva metra, plećat, čestit, kakvi su ovi gorštaci“), kaplar Adamović od Bosanske Gradiške i desetar Osmančević iz Sarajeva.^[97] U njihovoj pogibiji njihov zapovjednik vidi jedan viši smisao i interpretira ga ovako: „Topovska paljba bila je pogrebna pjesma za trojicu bosanskih junaka. Izdahnuli su jedan Hercegovac, jedan graničar s hrvatske granice i jedan musliman, žrtve svoje revnosti, kao da je neka viša sudba htjela pružiti simbol jedinstva svih triju naroda u neustrašivom vojništvu.“^[98] Tako na koncu ispada da je genius Austriae onaj koji nadilazi i nivelira sve suprotnosti i razlike Bosne i Hercegovine.

VII.

Iz rječnika njemačke romantike potječe pojam „Naturvolk“ kojim je prvi J. G. Herder želio označiti narode koji su bili daleko od dostignuća moderne tehnike i civilizacije. U tom pojmu bila su uočljiva dva semantička polja: „prirodno“ kao kategorija s izrazito pozitivnim konotacijama, a zatim u smislu „barbarstva“, „zaostalosti“ i krutog tradicionalizma. U Herderovoj prosvijećenoj perspektivi naglasak je trebao biti na pozitivnom značenju, ali se taj pojam nije nikada potpuno oslobodio značenja svog ranijeg sinonima „divlji (narod)“, premda je on u nedostatku drugog pogodnijeg pojma do danas ostao termin kojim se ponajviše služi etnologija.

Kao „Naturvölker“^[99] označavani su u prvome redu afrički i azijski narodi odnosno plemena čiji se način života ravnao prema ritmu prirode i godišnjih doba. Putnici, istraživači, misionari i avanturisti u vjernim opisima, ali i u tendencioznim slikama, informirali su evropsku publiku o ovom svijetu i pobudili za njega veliki interes. Nepregledna je literatura posvećena ovim narodima i njihovim običajima. Bez velikih poteškoća da se ustanoviti kako je ta ista literatura utjecala također na opise i onih naroda koje etnolozi ne bi svrstali u kategoriju „Naturvölker“, ali koji su se nalazili izvan uskog civilizacijskog kruga autora i čitalačke publike. Za mnoge od njih, na primjer, opisi balkanskih naroda bili su takoreći domaća (evropska) ilustracija „primitivne“ kulture naroda s drugih kontinenata ili iz davno prošlih vremena.^[100] Autori Bosnu stavljaju u civilizacijski kontekst Afrike^[101] koja je kao publicistička tema intenzivno recipirana od strane evropske čitalačke publike svih slojeva. Heinrich Penn je išao čak dotle da se za usporedbu poslužio starim škotskim, galskim i saksonske plemenima i prema njima mjerio stupanj gospodarstva i kulture življenja u Bosni i Hercegovini! Po njegovom sudu ove su se nalazile još u „prastanju“ (Urzustand), za što je Penn najviše primjera nalazio u načinu stanovanja. Bosancima i Hercegovcima zaničevao je smisao za kalobotiku, to jest umijeće lijepog i harmoničnog života kakvom su navodno vladali stari Grci.^[102]

„Primitivnost“, koju tematiziraju autori, ne shvaća se bezrezervno negativno. Kao korelat niskome i nerazvijenome pojavljuje se nekada izvorno i nepokvareno. Tu dihotomiju izražava J. Baernreither kada Bosancima pripisuje „Kraft und Naivität eines Naturvolkes“ (snagu i naivnost jednog prirodnog naroda).^[103] Kod drugih autora govor je o prirodnoj nadarenosti i pozitivnoj radoznalosti Bosanaca i Hercegovaca, svojstvima koja leže neiskorištena kao „mrtvi kapital“ i koja bi se kao zdrava srž dala iskoristiti za nadgradnju u smislu zapadnoevropske kultiviranosti i civiliziranosti. Ne uvijek izričito, ali u takvome stavu prisutne su i naznake ambicija za kulturnom i civilizatorskom misijom upravo na toj zdravoj podlozi.^[104]

Granica između „divljine“ i „civilizacije“ u njemačkim tekstovima vrlo je fluidna i proizvoljna; ona se pomicala već prema znanju, predrasudama ili iskustvu svakog pojedinog autora.

Bavarski književnik Arthur Achleitner koji je, manje ili više slučajno, upoznao Hrvatsku u svim njezinim dijelovima i u više svojih djela pokazao da ovo poznanstvo nije bilo površno, kaže da su ga odgovarali u putovanje u ove krajeve nazivajući ih „Halbasien“ – poluazijom.^[105] Max Kleiber iz Münchena Dalmaciju je označio kao „poludivljom zemljom“, Dalmatince kao „poludivlji primitivni narod“, dok su ga njihovi običaji podsjećali na one „polukultiviranih azijskih naroda“.^[106] Ako je iz zapadnoevropske perspektive već Hrvatska kao „antemurale“ spadala u ovu kategoriju, to su onda Bosna i Hercegovina kao još dalje i nepoznatije zemlje tim više pojačavale ove predodžbe.

U njemačkim opisima Bosne i Hercegovine susreće se sporadično sintagma „heroische Landschaft“ (herojski krajolik). Autori u pravilu ne tumače šta pod ovime razumijevaju, ali iz konteksta da se zaključiti da se ona upotrebljava jednako u geografskom kao kao i u antropološkom smislu. Njom se želi reći da opori krajolik, npr. krš, oblikuje i ljude, to jest čini ih tvrdim, izdržljivim, hrabrim, dakle herojskim. Teško je ustanoviti porijeklo ovog uvjerenja. Osim romantičarske literature (npr. romana Karla Maya)^[107] u stvaranju ovakve slike velikog udjela imala je južnoslavenska epika koja je na njemačkom jezičnom području bila poznatija nego bilo koji drugi vid duhovnog stvaralaštva ovoga prostora. Dok je slika Bosne kao zemlje Orijenta mogla nastati na širokoj podlozi literarnih i vanliterarnih elemenata, za stvaranje epske slike bilo je potrebno intimnije poznavanje kako mentaliteta tako i tradicijskih oblika toga prostora. Orijentalno je doživljavano kao estetsko, osjećajno i fantastično, epsko naprotiv kao historijsko, bliže knjizi i priči, stoga u beletristici i češće tematizirano.

I ovdje bih kao eminentan primjer naveo književnika Roberta Michela koji je nekim svojim djelima tako nasilno navukao epski korzet da nam se čine odveć umjetnima a premalo umjetničkim. U opisima njegovih likova prepoznajemo epske opise, npr. u pripovijetci „Die Entführung der Ajkuna“ (Otmica Ajkune): siromašni pastir Mehmed, lijepa Ajkuna, bogati beg, stari guslar. Ovaj motiv otmice djevojke Michel je varirao više puta, ali svaki put radnju smještao u suvremeni kontekst, pa se tako u njegovim pripovijetkama pojavljuju istovremeno motivi vile i željeznice, fabričkih dimnjaka i gatki.^[108]

Ovaj amalgam mitskoga i fantastičnoga na jednoj strani i povijesnoga odnosno doživljenoga na drugoj izrazito je prisutan u Michelovom romanu Die Wila. Njegov siže jest sljedeći: Jedan austrijski filmski tim dolazi u Bosnu radi snimanja filma. Za vrijeme snimanja glavna junakinja nesretnim slučajem nestaje u valovima Plive, ali ne pogiba, nego biva spašena od pastira koji vjeruju da im je sudbina u ruke donijela vilu. Pastiri to žensko biće smještaju u svoju gorsku kolibu. U međuvremenu kolege iz filmskog tima, u potrazi za utopljenicom, saznaju za njezinu sudbinu i organiziraju otmicu. I kao što u starogrčkom teatru „deus ex machina“, u raznim mitologijama zmaj, aždaja, orao ili u južnoslavenskoj epici junaci nastupaju kao spasioci ili figure u funkciji katarze, tako u Michelovom romanu otmica je izvedena tako da na neki proplanak u brdima oko Jajca aterira sportski avion i izbavi djevojku!

Kakva god mjerila uzmemo, Michelov roman će dobiti loše ocjene – ovo je sigurno jedno od slabijih njegovih djela –, ali je on primjer kako ovaj autor, koji je gotovo bio opsjednut epikom naroda Bosne i Hercegovine, asocijativno epske motive veže s modernim pojavama ili, obratno, u modernim pojavama prepoznaje epske slike i motive (avion kao orao ili neka mitska ptica).

Roman Die Wila ima i sljedeću pozadinu: Michel je tridesetih godina sudjelovao na snimanju filma Blutsbrüder (Pobratimi) s podnaslovom Die Bosniaken (Bosanci) koji je realizirao berlinski ALKA-Film. Film je sniman dijelom u Bosni (u Blažuju), a za njega su angažirana poznata glumačka imena onoga vremena (Attila Hörbiger, Brigitte Horney)^[109]. Kao i Michelov

roman i film je građen je na epskoj podlozi. U producentskoj reklami za njega se kaže: „Film se bavi ljudima našeg dijela svijeta koji žive po nepisanim zakonima srca. Do dana današnjega oni su sačuvali strahopoštovanje pred pobratimstvom kao svetim moralnim zakonom. U ambijentu starih tradiranih običaja, koji po iskonskom nagonu u sebi spajaju viteški duh, prkosnu strast i tamno praznovjerje, otmica djevojke važila je kao hrabri čin muškosti. – Filmska priča uzeta je iz jedne stare jugoslavenske kronike. Nju uokviruju stoljećima tradirane, stare, divlje i tugaljive melodije koje se u Bosni još uvijek pjevaju. Njihova melodika, koja se ne zaboravlja lako, ovdje je po prvi put zabilježena magnetofonski.“^[110] – Simptomatično je da je film režirao režiser Hübler-Kahla koji u svojoj produkciji ima i djela Karla Maya.

Opisi kulta junaka ili legendarnih figura ne ostaju uvijek samo izvanjski pogled na tradiciju i tradicionalni mentalitet Bosanaca i Hercegovaca nego utječu i na način razmišljanja autora i njihov literarni duktus. Baernreither dapače vjeruje da ovoj zemlji pristojne službenici upravo takvih karakteristika, pa u tome smislu sugestivno ističe figuru feldcugmajstora Galótyja, okružnog načelnika Bileće koji je u tom kraju bio „poštovan kao Bog“: „Još i danas ga se tamo sjećaju, raspituju se za njega, a stari ljudi željeli bi ga još jednom vidjeti. Njegova nekadašnja ljubavnica, stara Stanuška, živi poštovana od svakoga i uživa društveni ugled. Galóty je bio bezobzirno strog, dao je neke objesiti, ali je općenito postupao prema ljudima blagonaklono, sa svojim vojnicima gradio je ceste i mostove, pokazivao ljudima kako će zasaditi vrtove. Išao je sâm po brdima, bez sablje i bez pištolja, s novcem u džepu: „Ako imaju hrabrosti ubiti austrijskog generala, neka znaju da nije bez novca., Legendarna figura.“^[111] Tako Baernreither stilizira Galótyja u Robin Hooda hercegovačkih brda koji u južnoslavenskoj epici ima nemali broj pandana.^[112]

Opsjednutost mitološkim, folklorističkim i pučkopripovjednim motivima i temama nameće pitanje, kakvo mjesto uopće autori daju i pripisuju historiji i historijskim faktima. Ako ostavimo po strani pisanje publicista i političkih analitičara poput Hermanna Wendela, koji kako svojom informiranošću tako i stilom stoji visoko iznad prosjeka, moramo konstatirati da kod najvećeg broja autora povijesno ima sporednu ili sasvim beznačajnu ulogu. Ekstreman je doduše stav Penna za koga je period između rimske vladavine (u provinciji Panoniji) i austrougarskog dolaska u Bosnu i Hercegovinu bio tabula rasa^[113]; također nema izričitih kvalifikacija naroda Bosne i Hercegovine kao „naroda bez historije“, kakvu je sintagmu poznavala ne samo popularna publicistika nego i historiografija 19. stoljeća, ali za jednu imagološku analizu važno je ne samo ono što autori kažu nego i ono što oni ne kažu. Dakle, šutnja o historiji vrlo je rječita.

Međutim, to nije problem samo povijesti nego i aktualnog vremena o kome autori izvještavaju. Baernreither kaže kako od „putnika koji posjećuju Bosnu i ispred čijih očiju promiču polja i šume, seoska i druga naselja, samo vrlo mali broj njih sluti da se zemljišno imanje ovdje nalazi još potpuno pod vlašću otomanskih pravnih pojmova“.^[114] Za dubinu zapažanja nužno je, dakle, jednako određeno predznanje kao i angažirani interes na licu mjesta. Nije potrebna neka studioznija lektira njemačkih tekstova o Bosni i Hercegovini da se ustanovi kako u ovima prevladavaju izvanjski, površinski opisi. Rijetki su autori odnosno tekstovi koji svjedoče o dubljem pronicanju u stvari i probleme i koje bismo mogli označiti kao pogled iznutra. Kada August Schlipkötter opisuje moralni i etički kodeks Bosanaca i kao ilustraciju navodi halal, ističući njegovu posebnu težinu u tom kodeksu, onda mi se čini da je tu nadiđen uobičajeni površinski opis. Običaj da ljudi u Bosni pred smrt traže oprostjenje ona naziva „najljepši običaj Bosanaca“.^[115] Za registriranje ovog fenomena nije dovoljno proputovati zemljom, za takvu vrstu zapažanja treba posebnog sluha i senzibiliteta. Schlipkötter je kao evangelički pastor i po svojoj profesiji za takvu vrstu zapažanja imao bolje preduvjete.

Povijesne reminiscencije su vrlo općenite naravi; ako je u njima govor o vremenu prije 1878. godine to se one uglavnom svode na dosta površne opise položaja kršćanske raje pod Turcima, turskog represivnog vladanja i socijalnih nemira kao rezultata takve političke konstelacije. Karakterističan je za to dojam koji je na Michela ostavilo pjevanje jedne umno poremećene žene u Gornjem Šeheru: „Vjerovao sam da u njezinom naricanju osjećam izraz duge čežnje za slobodom koja je možda i prouzrokovala to ludilo.“^[116]

VIII.

Iz primarnih tekstova, koji su ovdje korišteni i koje nije lako tipologizirati u smislu naše teme, izdvaja se jedan jednoznačan i u svojim opisima konsekventan tip, a to je lik bosansko-hercegovačkog vojnika, točnije rečeno: redova, infanteriste u c. i kr. armiji.^[117]

Poznato je da je, posebno na početku uvođenja vojne obveze^[118], bilo otpora regrutiranju s razlozima psihološke i ekonomske prirode. Poznato je također kako je vrhovna komanda pokušala integrirati ove jedinice u armijski sustav, praveći neke ustupke disciplinske, organizacijske ili optičke prirode. U ove mjere spadala je i posebna formula prisege, postavljanja imama u rangu vojnih kapelana, uvažavanje vjerskih blagdana i dr.^[119] Kao posebnost bosansko-hercegovačkih jedinica bila je i njihova uniforma s crvenim fesom.^[120] Ovaj detalj bio je mjera povjerenja, dakle psihološki tempiran, ali on se savršeno uklapao u već postojeću sliku u austrijskom javnom mnijenju o Bosni i Hercegovini kao orijentalnoj zemlji. Štaviše ovaj detalj će tu sliku još više pojačati.

U vremenu u kom je vojska imala i važnu paradnu ulogu crveni fes i svijetloplava uniforma bili su rekviziti u vojnom scenariju kakav nam je poznat i iz drugih evropskih armija. Sve evropske zemlje s kolonijalnim tradicijama imale su u svojim armijama i postrojbe regrutirane iz zemalja-kolonija. Pri opremi tih jedinica svjesno se odstupalo od vojničkog principa uniformnosti. Naprotiv, upravo se isticala njihova posebnost, drugačijost ili egzotičnost, to jest njihovo porijeklo iz „neciviliziranih“ naroda i država, pri čemu je ovaj epitet trebao biti shvaćen u smislu: fizički zdrav i jak narod, izdržljiv, neustrašiv, odan, pokoran, mentalno ograničen.^[121]

Premda ne u tako ekstremnom obliku, mislim da je slično držanje vladalo i prema bosansko-hercegovačkoj vojsci u austrougarskoj monarhiji. Bosancima i Hercegovcima pridavan je također atribut „elitni“, a šta se pod njim razumijevalo ilustrirat ću primjerima iz knjige uspomena Bosniak (Bosanac/Bošnjak)^[122] austrijskog časnika Hansa Fritza koji je u Prvom svjetskom ratu zapovijedao jednom bosansko-hercegovačkom jedinicom:

„Ah, šta vi u Austriji znate o Bosancima! Vama ih opisuju kao životinje koje, ako su dovoljno pijane, neprijatelju pregrizaju grkljan. Oni su za vas neka vrsta kolonijalnih trupa. A čini se da su to i za visoku komandu ... I nema novina koje bi ih opisale onakvima kakvi oni stvarno jesu, koje bi veličale njihovo junaštvo, njihovu vjernost. Druge se kiti lovorom, kuje u zvijezde ... Bosanac od toga ne razumije ništa – on ne čita novine, on samo vrši svoju dužnost u koju se zakleo ... uvijek, svugdje, bez riječi ... Hoće li mu jednom biti izrečena hvala koju zaslužuje ...?“^[123]

Fritz, uzimajući Bosance u zaštitu, gradi istovremeno stereotip protiv kog se on tobože bori. Za sebe on u predgovoru egzaltirano tvrdi: „Nijemac po rođenju i uvjerenju ja ipak čitav svoj život ostajem Bosanac ...“. Njegovi nepismeni i kismetu predani vojnici jesu „kao drveće visoki krasni momci sa sokolovim očima i vjernim srcem“. Prijateljstvo s njima je „poslovično“, s njima možeš biti „kao brat“. Oni su „djeca prirode“ ili „odrasla djeca“ (to kaže autor kojemu je

tada bilo 19 godina!). To nisu ljudi velikih emocija, mnogih riječi i dugih razgovora, oni su šutljivi, tugaljivi, divovi s dječjim licima i majčinskim srcem. Promatrao je jednoga od njih kako u zatišju nekom talijanskom djetetu pravi igračku od drveta da bi se kratko zatim pretvorio u krvoloka. Hrabri. U borbi prsa o prsa ne urliču kao drugi, oni samo psuju. Svojim nadređenim odani su bespogovorno, disciplinu obdržavaju „s pravim bosanskim samorazumijevanjem“. Tko nije imao Bosanca za posilnog taj uopće ne zna šta je oficirski sluga. Fritz ide čak dotle da tvrdi kako su pred propast Monarhije sve jedinice, pa i one najuzornije, bile spremne predati oružje – samo bosanske ne.^[124] I da slika bude potpuna, tu su i bosanski konji: I oni su bili kao i ljudi, uvijek su obavljali svoju dužnost, bili su posve skromni, bili su skroz naskroz bosanski.^[125]

Kako ovakvo glorificiranje ne trpi iznimku, to su njime obuhvaćene i bosanske pjesme. Fritz sa svojim vojnicima, koje zove „mojim Bosancima“ ili „našim Bosancima“ i čije drugovanje shvaća kao „sudbinsku zajednicu“ ili neku vrstu obitelji, pjeva i svira njihove „iskrene, jednostavne pjesme“ ili „mekane slavensko-turske melodije“, „melankolične melodije bosanskih narodnih pjesama“. Neke od tih pjesama „čija nježnost i srdačnost su me očaravale“ naučio je, npr. onu „Jedna cura mala poljubac mi dala ...“^[126]

Ovaj zadnji detalj valja posebno naglasiti budući da za bosanske melodije rijetko koji autor ima sluha; naprotiv, pored loših putova, stjenica i vaši^[127] one predstavljaju motiv s najviše negativnih opisa.

Sendtner je ovako doživio sviranje na tamburici i pjevanje: „Bilo je to monotono klepetanje, bez ikakve promjene, i naš bi se osjećaj za muziku pobunio protiv takve zloupotrebe tonova. Pjesma koja je pratila ovo dozlaboga dugo i amelodično tandrkanje i koju su producirali neki unjkavi glasovi bila je još daleko neizdržljivija. Nakon stjenica smatram u Bosni muziku za najveću pošast.“^[128] Pjevanje vareških djevojaka činilo mu se „užasno“.^[129] Pastor Schlipkötter te pjesme uspoređuje sa zavijanjem vukova.^[130]

Interesantno je u ovome kontekstu istaći da autori rijetko tematiziraju jezik stanovnika, to jest doživljaj njegove melodije i zvuka. Za Penna on je čak „jedan od najugodnijih od sve slavenske rase“^[131] To je interesantno i u tome pogledu što je u njemačkim opisima Čeha češki jezik topos s pretežno negativnim konotacijama.^[132] Njemačko-češki dodiri i konflikti odvijali su se posebno intenzivno na području jezika, pa je i njegovo tematiziranje rezultat takvoga stanja. U slučaju Bosne i Hercegovine ta problematika nije postojala.

Ako se malo pažljivije čitaju apoteoze bosansko-hercegovačkih vojnika, onda će prije ili poslije doći na vidjelo da autori hrabrost i druge vojničke odlike Bosanaca i Hercegovaca dovode zapravo u svezu s austrijskim vojničkim duhom, a manje s genuinim svojstvima dotičnih vojnika. To nezaobilazno izražava Schachinger koji se ne ustručava bosanskohercegovačke jedinice nazvati “elitnima”: „S najčešće iznošenim tumačenjima za hrabrost i preziranje smrti bosanskohercegovačkih k.u.k. regimenti – povijesna i urođena sklonost brdskog stanovništva k ratovanju kao i religiozna vojnička etika vjernosti zakletvi bez obzira na vjerske i konfesionalne razlike – neće se stići daleko.“ Schachinger kao „dokaz“ navodi činjenice da je Bosna 1463. „šaptom pala“, to jest bez velikog otpora, a tvrdi kako i okupacione trupe 1878. nisu naišle na neki organizirani otpor.^[133] Indirektno on zaključuje kako je hrabrost Bosanaca i Hercegovaca zapravo produkt austrougarskog perioda. Pa tako i ono što zvuči kao pohvala jest zapravo samohvala, to jest hommage austrougarskom vojničkom duhu.^[134]

Da je c. i kr. armija razumijevala sebe kao instancu za odgoj podložnika i izvan vojničke nadležnosti svjedoči izravno feldmaršallajtnant Karl von Gelabek koji ovu zadaću oficirskog kora vidi posebno u slučaju bosansko-hercegovačkog kadra: „U većoj mjeri nego inače bio je oficir kod bosansko-hercegovačkih trupa ne samo vojni instruktor nego i učitelj i odgojitelj. Najprije je trebalo tom naivnom svijetu na prikladan način približiti zapadnu kulturu, a zatim sačuvati ga od štetnih posljedica civilizacije koja se prema vani očitovala kao prefinjena, a u sebi bila trula.“^[135]

Sliku bosansko-hercegovačkih vojnika, koja nije bila bez egzotičnih crta upotpunjavala je vojnička glazba uz odgovarajuće parade i nastupe na trgovima i drugim javnim mjestima. Svaka od četiri bosansko-hercegovačke regimente imala je i vlastite kapelmajstore koji su u pravilu i komponirali za potrebe svoje regimente. (U toj službi bili su npr. i Franz Lehár sen. i junior.)

Tako je kapelmajstor Franz Bem (regimenta br. 1) komponirao marševe „Die Einser Bosniaken“, „Bosniaken Freud und Lust“ i „Gruß aus Sarajevo“, Hans Pavlis „4er Bosniaken“, Franz Schmid „Talmi Bosniaken“, a Eduard Wagnes „Gruß aus Bosnien“. Najpoznatiji od svih ovih jes Wagnesov marš „Die Bosniaken kommen“ (Dolaze Bosanci) uz čije ritmove je 1895. ušla u svoj garnizon u Gracu 2. regimenta iz Banje Luke^[136]. Ovaj marš bio je posebno uspješan i ostao sve do danas. Postoje njegove izvedbe londonske i berlinske filharmonije (s Herbertom von Karajanom), postoje i njegovi falsifikati i unakažene reprodukcije, može se naći i kao diskosound, a malo će koja južnonjemačka ili austrijska pučka svečanost proći bez njega.

Ističem posebno ovu melodiju, budući da je ona bila neka vrsta bosansko-hercegovačke himne u austrougarskoj armiji i budući da je neizostavni dio u opisima bosansko-hercegovačkih vojnika.^[137]

Premda je udio bosansko-hercegovačkih vojnika u armiji Austro-Ugarske, a posebno u ratnim operacijama 1914-1918. godine, bio znatan, nema do danas ni jedne studije koja bi ovo pitanje kritički osvijetlila. Ne mislim pod time toliko na način regrutiranja, organizaciju vojske i statistiku kadra u miru i ratu koliko na odnos prema uniformi, oružju, vojnoj službi uopće. To je, dakle, pitanje mentaliteta i ono zahtijeva jednu dublju analizu nego što je uobičajeno karakteriziranje pojedinih nacionalno-konfesionalnih grupa s obzirom na njihove političke stavove i opcije. Literaturom na ovu temu dominiraju tonovi veteranskih kazivanja, posthumnog egzaltiranja, ideoloških stilizacija i povijesnog estetiziranja. Može se reći da je ova literatura fenomen za sebe i da zaslužuje isto tako jednu analizu kao i predmet koji ona istražuje ili opisuje.^[138]

IX.

O pitanju izvora kojima su se služili autori teško je diskutirati iz jednostavnog razloga što bi se odgovori na ta pitanja morali davati za svakog autora posebno. Treba osim toga uzeti u obzir da podlogu informacija kojima autori raspolažu i koje u obliku teksta dalje posreduju čini ne samo faktografija stečena školskom i stručnom izobrazbom ili lekturom nego uopće kompleks znanja u koje spadaju i glasine, slutnje, predrasude, fobije, osobne sklonosti i antipatije, podsvjesno itd. S ovim rasterom u pozadini čovjek promatra svijet oko sebe.

U nekim slučajevima sami autori naveli su izvore kojima su se služili, nekada ćemo njihove izvore samo s velikom mukom ili nesigurnošću moći identificirati. Odakle potječe npr. epitet „zlatna Bosna“ („goldene Bosna“)^[139] – da li je pozajmica iz južnoslavenske epike ili ima i u austrijskoj usmenoj tradiciji neku pozadinu, nije poznato. U slučaju spjeva Zlato odnosno Zlato

Materino (tako u njemačkom originalu!) Maxa Kleibera nema te nesigurnosti, budući da je autor savjesno naveo izvore za siže svoga djela.^[140]

Svi u ovoj skici citirani autori imaju jedno zajedničko: svi su, bilo kao putnici, turisti, vojnici, činovnici ili novinari, boravili u Bosni i Hercegovini i svoje tekstove o zemlji napisali za vrijeme, neposredno nakon boravka ili s većom vremenskom distancom od toga. Prema tome svi oni spadaju u kategoriju „očevidaca“, što ne znači da su i njihova zapažanja uvijek takve vrste. Heinrich Penn je bio očevidac zbivanja 1878. godine, ali njegovi opisi tih događaja jesu mješavina fantastičnih i senzacionalističkih slika i izvještaja. Pri izradi svoga romana o Hadži Loji on se koristio djelima Roskiewicza, Maurera, Sir Gardner Willkinsona, Franza Kanitza, von Helferta i drugih; roman se u podnaslovu apostrofira kao „Zeitgeschichtlicher Sensations-Roman“ (suvremeni senzacionalistički roman); međutim, autor tek pri koncu ovog opsežnog djela razlaže svoj literarni koncept: „Ova knjiga nije samo roman, proizvod autorove fantazije i izuma; povijest čini okvir za romantične slike koje iznosimo pred čitatelje i kako nam one daju sliku o zemlji i ljudima, dakle imaju kulturnopovijesno značenje, tako nam okvir pokazuje u jakim i pregnantnim crtama povijest okupacije ovih zemalja. – Stoga si svatko nakon lektire ovog romana može istovremeno stvoriti jasnu sliku o načinu kako je Austrija ispunila svoju Berlinskim ugovorom dodijeljenu joj misiju, te tako naša knjiga ima značenje savremenog romana.“^[141]

Za doživljaj i viđenje stranog i novoga potrebne su uvijek neke relacije ili orijentiri, npr. slike, pojmovi, racionalni ili emotivni elementi vlastitog doživljajnog svijeta. To treba posebno uvažiti kod putopisne literature koja tuđemu svijetu uvijek uzima mjeru prema svome vlastitom i koja je zapravo projekcija vlastitog kulturnog svijeta na drugi. Tako Baernreither uspoređuje stari Travnik s Rothenburgom na Tauberu,^[142] Leiss zov mujezina uspoređuje sa (crkvenim) zvonom, pokrivene muslimanske s časnim sestrama, dok ga groblja uz džamije podsjećaju na seoska groblja njegova rodnog kraja.^[143] Za vrijeme jednog putovanja grupe mladih oficira u Bosnu oko 1912. god. zabilježio je R. Michel: „Mnogi od onih drugova koji su Bosnu vidjeli po prvi put bili su prilično razočarani; osim nošnje nekih stanovnika za njih tu nije bilo ničega čega ne bi bilo i u nekim brežuljkastim dijelovima Donje Austrije ili Češke.“^[144]

Povlačenje paralela vodi k samorefleksiji, diferenciranjim i kritičkim prosudbama. Kada je gore bilo riječi o bosansko-hercegovačkom graditeljstvu, mogli smo na više primjera pokazati kako autori nisu po svaku cijenu novo i moderno uzimali za hvalevrijedno. Michelu je upalo u oči da Austrijanci Bosnu i Hercegovinu propagiraju deklarativno, ali da je u praksi ignoriraju (što je sigurno vrlo poantirano kazano): „U susret nam dolazi veliki automobil pun Japanaca. Dakle, već i Japanci putuju u Bosnu, samo Austrijanci još uvijek ne.“^[145]

Kroz turističko iskustvo uopće upoznaje se ne samo neki tupi svijet nego i turiste, često vlastite sunarodnjake, kakvu sliku ovi daju o sebi u ambijentu koji nije njihov svakodnevni. To je promatranje potaklo ruskog književnika Nikolaja Lejkina (1841–1906) da satirički opiše ponašanje ruskih putnika u Zapadnoj Evropi (Naši za granicej / Naši u inozemstvu). To je Penna motiviralo da strance u Bosni, koje on ironično naziva „razmaženim Francima“ („verzogene Franken“) ili „nježnim hodočascima“ („zartföhler Pilgrim“), pozove da budu skromniji u svojim zahtjevima.^[146]

Prethodna skica je utoliko „jednostrana“ što sliku Bosne i Hercegovine prikazuje samo iz jedne perspektive, premda bi se ova mogla u mnogome relativirati ukazujući na paralelne pojave i strukturalno srodna gledišta. Kada je npr. na početku bilo govora o pojednostavljenoj geografiji jugoistočne Evrope u njemačkim tekstovima koji su raznolikost ovog prostora sveli na etničke

odrednice „Tirk oder Griech“ (v. gore pogl. II), moglo bi se na tome mjestu uputiti na pandan u oznaci „Kauriska“ ili „đauriska“ kojim se pojmovima u južnoslavenskoj muslimanskoj epici označava čitav onaj kršćanski svijet s kojim je Osmansko carstvo stajalo u (najčešće ratnom) dodiru.^[147] Ili na odrednicu Frenk(istan) u izvornom značenju: Francuz, Francuska, ali u širem značenju i (kršćanska) Evropa.

I odrednica terra incognita za Bosnu i Hercegovinu može se relativirati time ako se ukaže na činjenicu da su nepoznati bili i oni krajevi koje nisu dijelile strogo vojne i političke granice. Možda će nepoznavanje Bosne biti shvatljivije ako imamo na umu da je i sama Hrvatska bila terra incognita, premda od Beča do Zagreba ili Splita nije bilo većih prepreka pri putovanju. 31. augusta 1850. pisao je iz Beča dramatičar Friedrich Hebbel Felixu Bambergeru u Pariz: „Ovoga ljeta dobro sam se napatovao. Prvo sam sa ženom otišao u Agram. Imate li dovoljno geografije u glavi da znate gdje to leži? Tri dana hoda od turske granice.“^[148]

U našoj skici nije pravljen razlika između npr. pruskih, bavarskih ili austrijskih autora, premda bi kod jedne svestranije analize tekstova trebalo uzeti u obzir i njihova različita podrijetla. Različite političke okolnosti i lojalnosti diktirale su i spisateljski duktus kako se to jasno može vidjeti iz usporedbe francuske i austrijske putopisne književnosti o Bosni i Hercegovini prije 1878. Francuski odnosi prema Osmanskom carstvu imali su karakter savezništva, austrijski naprotiv bili su trajno u znaku konfrontacije. Posljedica toga bila je ne samo da do tog vremena imamo mnogo više francuskih nego austrijskih putopisa po Bosni i Hercegovini nego je i njihov sadržaj korelirao s političkom pozadinom zemalja podrijetla.^[149]

Pri odabiru izvora za ovu skicu nisu uzeti estetski kriteriji kao mjerilo. Za imagologiju jednako su informativni tekstovi iz pučke i trivijalne literature kao i one koja slovi kao „visoka“. Osim toga, ako bismo kao kriterij uzeli umjetnički nivo tekstova, onda bi se relativno malen dio njih našao u kategoriji „visokih“. Kao primjer teksta s visokim literarnim kvalitetama i Bosnom kao temom naveo bih pripovijetku bavarskog književnika Georga Brittinga „Das treue Eheweib“ (Vjerna žena).^[150] Britting je u svibnju 1930. boravio u Bosni i osim kratkog dnevnika s tog putovanja i slike „Bosnische Mahl“ (Bosanski ručak)^[151] ostavio i spomenutu pripovijetku. Radnja pripovijetke zbiva se u okolini Jajca, a kao kulisa služi ljetna priroda koju Britting opisuje u za njega karakterističnoj ekspresionističkoj maniri, vrlo ekstenzivno i vrlo doživljeno. Akteri radnje su siromašni kršćanski bračni par, Petar i Marija, i dobrostojeći susjed musliman. Socijalna razlika provocira erotsku privlačnost i žena drvosječe Petra upušta se u avanturu sa susjedom Ahmedom. Britting radnju razvija po svim dramaturškim pravilima, dapače dobiva se dojam da je pripovijetka koncipirana kao dramski predložak. Poslije tragičnog završetka i neočekivanog obrata radnje (supruga preljubnica pomaže mužu da usmrti suparnika), Britting pripovijetku završava vrlo upečatljivom slikom: muž i žena, ubojica i preljubnica, sjede pred seoskom kućom i bez riječi gledaju u mjesecinu. Ako je išta iz njemačke književnosti o Bosni i Hercegovini vrijedno da bude zabilježeno i prevedeno, onda je to ova pripovijetka, za čiji siže također ne znamo, da li je on plod autorove mašte ili se oslanja na neki stvarni događaj za koji je Britting saznao na svome putovanju Bosnom.

Kolikogod je bila namjera u ovoj skici upotrijebiti što je moguće veći broj i vrstu izvora, ipak je čitav niz njih ostao netaknut i kao deziderat za buduće bavljenje ovom temom. Bilo bi koliko nužno toliko i interesantno, na primjer, vidjeti kako njemački udžbenički tekstovi u različitim fazama tretiraju Bosnu i Hercegovinu. Školski priručnici su dobar pokazatelj u kojoj mjeri jedno društvo percipira povijesna i aktualna zbivanja u drugim društvima. Osim toga udžbenici fiksiraju propisano znanje, pa prema tome odražavaju i „službeni“ stav o drugome. Na koncu

valja naglasiti i rasprostranjenost udžbeničke lektire i njezin obvezatni karakter, pa prema tome i mogući utjecaj.

Nešto slično dalo bi se kazati i o leksikonima odnosno enciklopedijskim djelima. Dok je novinska i druga lektira relativno promjenljiva, dotle su leksikoni lektira “dugoga trajanja” i k tomu još ona koja nastupa s ambicijama da nudi kanon znanja o najrazličitijim temama. Oni takoper pripadaju tipu intenzivne lektire, dakle takve koja se često upotrebljava.

Zatim, bilo bi vrijedno analizirati motive na razglednicama koje su na svoj način trebale biti iskaznica zemlje prema vani. Mislim da se lako može ustanoviti koincidencija teksta i slike. Kod ovog tipa izvora treba imati u vidu, tko su autori odnosno producenti razgledničkih motiva. Prve razglednice s bosansko-hercegovačkim motivima bile su produkcije austrijskih tiskara i nakladnika, da bi kasnije sve više i više prelazile u ruke domaćih producenata. Upravo na ovom primjeru dalo bi se pokazati u kojoj mjeri je strano viđenje zemlje postalo i vlastito, odnosno kakva ovisnost postoji između heterostereotipa i autostereotipa.^[152]

U jeku industrijalizacije u 19. stoljeću u Evropi se etablirao tip industrijskih i obrtničkih izložbi (njemački: Industrie- und Gewerbeausstellungen) koje su prezentirale dostignuća pojedinih zemalja i ujedno služile kao iskaznica prema vani. Na više od ovih izložbi bile su zastupljene i Bosna i Hercegovina. U smislu naše teme bilo bi interesantno znati tko su bili autori bosansko-hercegovačkih paviljona, kako je optički, sadržajno i reklamno predstavljena ova zemlja prema vani. Vjerujem da bi se i ovdje između teksta i slike mogla otkriti koincidencija.

To je samo nekoliko od mnoštva drugih mogućih izvora. Istraživač onoga, što je na početku označeno kao imago Bosnae, otkrit će i niz drugih izvora ili, da ostanemo pri u ovoj skici korištenoj formulaciji, tekstova.

[*Forum Bosnae*, br. 18 (Sarajevo 2002), str. 149-198]

Bilješke:

^[1] U tekstu se ne navodi uvijek puno ime Bosna i Hercegovina odnosno bosansko-hercegovački, nego samo Bosna i bosanski. Ovo nema nikakvog drugog značenja osim retoričke, tekstualne pragmatike. Ondje, gdje bude posebno govora o Bosni ili o Hercegovini, bit će to izričito naznačeno.

^[2] Časopis je pod tim imenom počeo izlaziti 1946. Od 1970. Naslovljen je kao *Étnopsychologie. Revue de psychologie des peuples*, a od 1984. Kao *Cahiers de sociologie économique et culturelle* s podnaslovom *Étnopsychologie*. Časopis ima i posebnu imagološku rubriku.

^[3] O tome Hugo Dyserinck u: *Imagologica Slavica. Bilder vom eigenen und dem anderen Land*. Hrsg. von Elke Mehnert. (= Studien zur Reiseliteratur und Imagologieforschung, Bd. 1). Frankfurt am Main 1997, str. 16-17.

^[4] Usp. H. Dyserinck u: *Imagologica Slavica*, str. 18.

[5] Usp. Peter Brang: Reisen und Reisetexte in philologischer und poetologischer Sicht, u: *Fakten und Fabeln. Schweizerisch-slavisches Reisebegegnung vom 8. bis zum 20. Jahrhundert.* Hrsg. von Monika Bankowski [i dr.], Basel, Frankfurt a. M. 1991, str. 14-15.

[6] Carsten Goehrke: Reisen und Reisetexte aus der Sicht der Geschichtswissenschaft, u: *Fakten und Fabeln* (v. bilj. 5), str. 30.

[7] Ovoj tabli posvećen je zbornik *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, hrsg. von Franz K. Stanzel, Heidelberg 1999; usp. takoper Franz K. Stanzel: *Europäer. Ein imagologischer Essay*, 2. Aufl., Heidelberg 1997.

[8] Johann Wolfgang Goethe: *Faust I*, dio prvi, druga scena: „Vor dem Thore“.

[9] Kako su granice Zapad – Istok zapravo samo vlastite projekcije podložne prije svega političkim mijenama, pokazuje primjer njemačko-francuskog antagonizma nakon rata 1870/71. U francuskoj publicistici „Zapad“, to jest „civilisation“, bila je Francuska; prostor od Rajne sve do Urala, dakle i Njemačka, bio je „Istok“, dok je odatle dalje bila Azija. Posebno angažiran primjer ovakve slike svijeta jest u Francuskoj u svoje vrijeme vrlo utjecajna knjiga *Défense de l'Occident* (Paris 1927) autora Henri Massis-a.

[10] [Matija Mažuranić]: *Pogled u Bosnu, ili Kratak put u onu krajinu, učinjen 1839-40. po jednom Domorodcu*, Zagreb 1842, str. III-IV.

[11] Slavoljub Bošnjak [= Ivan Frano Jukić]: *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851, str. VII.

[12] Ratimir Gašparović: *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, (= ANUBiH; Djela, knj. XXXVII; Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22), Sarajevo 1970, passim.

[13] Belsazar Hacquet kaže za *Tabula geographica gentium alpinarum* ... da ju je mogao ispraviti „za dobru trećinu“. Belsazar Hacquet: *Physikalisch-politische Reise aus den Dinarischen durch die Julischen, Carnischen, Rhätischen in die Norischen Alpen*, bearb. von Hedwig Rüber und Axel Straßer, hrsg. vom Deutschen Alpenverein (= Alpine Klassiker, Bd. 12), München 1989, str. 16; Otto Sendtner: *Reise nach Bosnien. Von einem botanischen Reisenden*, u: *Das Ausland*, Nr. 118 (1848), str. 476.

[14] Ernst von Hesse-Wartegg: *Die Balkanstaaten und ihre Völker. Reisen, Beobachtungen und Erlebnisse*, Regensburg 1917, predgovor.

[15] Kolikogod su vodiči bili pomoć pri putovanju (*vademecum*), oni su na svoj način fiksirali sliku zemlje tako što su propisivali pravce putovanja i normirali šta je vrijedno pažnje („sehenswert“). U ovim vodičima nisu samo nabrojene i opisane znamenitosti nego je o njima donesen i vrednosni sud, tako da su putnici već na neki način bili „indoktrinirani“.

[16] Mostar–Ragusa – im Automobil, u: Robert Michel: *Fahrten in den Reichslanden. Bilder und Skizzen aus Bosnien und der Hercegovina*, Wien und Leipzig 1912, 63-76.

- [17] Usp. Die Freude in der Hercegovina, u: R. Michel: *Fahrten in den Reichslanden*, str. 53-61. (moj prijevod: Radost u Hercegovini, u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar za 1994.*, Sarajevo 1993, str. 112-115).
- [18] [Joseph M.] Baernreither: Ein Herbstausflug in die Dinarischen Alpen, u: *Österreichische Rundschau*, Bd. XXXVII, H. 4/1913, str. 266.
- [19] Gerhard Stappen: *Faltboot, Zelt und Hammelbraten. Auf den wilden Wassern der Drina*, Wien, München, 2. Aufl. 1962, str. 154.
- [20] E. von Hesse-Wartegg: *Die Balkanstaaten und ihre Völker*, 256. Autor s pravom ističe zasluge Austrijanaca za razvoj turizma u Bosni i Hercegovini.
- [21] R. Michel: *Fahrten in den Reichslanden*, str. 191.
- [22] Maximilian Hölzel: *Balkan in Flammen. Unter Helden, Göttern und einfältigen Weisen*, München 1939, str. 17.
- [23] August Schlipkötter: Unter den Bosniaken. (Erinnerungen), u: *Der Heiden Licht. Bilder aus der Heidenmission. Dargeboten für unsere heranwachsende Jugend*, hrsg. von A. Schlipkötter, Stuttgart 1925, str. 159.
- [24] A. Schlipkötter: Unter den Bosniaken, str. 158.
- [25] M. Hölzel: *Balkan in Flammen*, str. 81-82.
- [26] M. Hölzel: *Balkan in Flammen*, str. 76. O autoru Hölzelu inače znamo vrlo malo; najviše podataka neći će se u upravo citiranoj knjizi koja ima autobiografski karakter.
- [27] Interesantno kako oberst Friedrich Witousch ovo svojstvo dovodi u vezu s navodnim simpatijama stanovništva prema okupacionoj vojsci. Kao kontrast tome on zapaža odbojnost stanovništva prema civilnim službenicima, unatoč tome što su ovi bili Slaveni i govorili nekim od slavenskih jezika. *Die Einser Bosniaken*, hrsg. vom Kameradschafts-Verband des Regimentes, Erstes Heft [Wien] 1931, str. 7.
- [28] *Die Einser Bosniaken*, str. 18.
- [29] M. Hölzel: *Balkan in Flammen*, str. 13-14.
- [30] Heinrich Penn: *Hadschi Loja und die schwarze Sultanin von Trebinje. Die österreichische Occupation Bosniens. Zeitgeschichtlicher Sensations-Roman*, Brün [bez. god.], str. 460.
- [31] [Anonymus]: *Erlebtes in Bosnien. Aus dem Tagebuch eines k.k. Officiers. (Juli und August 1878)*, Wien 1878, str. 14.
- [32] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 885; usp. Enver Imamović: *Historija bosanske vojske*, Sarajevo 1999, str. 283-284.
- [33] Od kćerke Roberta Michela, Agate Michel-Mosettig, iz Beča dobio sam svojevremeno iz autorove ostavštine kopiju njegova članka „Lärm bei Kalinovik“ (Buka kod Kalinovika), u

kojem su sadržani opis i fotografija takvih kola. Na žalost, nisam mogao ustanoviti gdje je i kada članak objavljen.

^[34] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 538-9; 544.

^[35] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 685.

^[36] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 314.

^[37] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 18-19; 273-274. (pjesma „Bosnisch Weidlingau“); v. također *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, god. IV, Berlin 1894, str. 90. (pjesma „Die Sonne strahlt im Westen“ prema zapisu Antona Englerta).

^[38] Npr. [Anonymus]: *Erlebtes in Bosnien*.

^[39] A. Retlaw: *Die Catastrophe von Banjaluka. Trauerspiel in drei Aufzügen*, Leipzig 1878; Anton Feimann: *Heimkehr. Episode aus der Okkupation Bosniens und der Herzegowina im Jahre 1878. In einem Aufzuge*, Wien 1914.

^[40] Carl Balog von Mankobück: *Kriegs-Bilder-Skizzen aus dem bosnisch-herzegowinischen Occupations-Feldzuge 1878 von der Marschlinien Brood, Sarajevo, Visegrad bis an den Limm*, Wien [1879].

^[41] Tekst proklamacije donosi Berislav Gavranović: *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine* (= ANUBiH, Građa, knj. XVIII; Odjeljenje društvenih nauka, knj. 14), Sarajevo 1973, Str. 254-257.

^[42] Pennovo opsežno djelo ni po najlabavijim kriterijima ne zaslužuje oznaku „roman“. Ni strukturalno ni stilski ni tematski ono ne ispunjava preduvjete za ovaj žanr. Iz primjerka iz Österreichische Nationalbibliothek u Beču koji sam imao u ruci može se zaključiti da je knjiga izlazila u nastavcima u obliku malih svezaka i da je naknadno samo uvezom pretvorena u „roman“. Moguće je da su njegovi dijelovi izlazili i u nekim njemačkim novinama u Brnu, gdje je Penn radio kao novinar i urednik. Kao nakladnik slovi „Verlag von Fr. Karafiat“ iz Brna (o nakladniku v. *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder*, Bd. II, München, Wien 1980, str. 103-104). Da je djelo računalo s čitalačkom publikom upravo ovog mjesta vidi se i iz toga da se u njemu upadno često opisuju vojne jedinice i pojedinci iz Brna i Moravske. Usp. npr. str. 452-453, 461-462, 495-497. i dr.

^[43] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 497; usp. slično kod M. Hölzel: *Balkan in Flammen*, str. 83.

^[44] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 537-538.

^[45] To je indirektno izraženo i kod Baernreithera koji kao preteče Steinbeißovih putova kod Drvara prepoznaje rimske ceste: „Tlo je pokriveno ostacima prošlosti šuma koje možda ljudske ruke nisu nikada dodirnule, na nekim mjestima moguće zadnji put kada su Rimljani kroz ovu divljinu gradili svoje putove.“ J. M. Baernreither: *Ein Herbsausflug*, str. 266.

^[46] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 545.

[47] Usp. npr. *Geschichten vom Hadschi Loja*, Wien 1879; *Hadschi Loja oder Die Verschwörung zu Sarajewo. Eine historisch-romantische Erzählung*, Wien 1878.

[48] To vrijedi ne samo za njemačke nego i za hrvatske pisce 19. st. Usp. *Hrvatski putopisi*, prir. Vinko Brešić, Zagreb 1966, str. 10.

[49] Julius Kolatschek: *Evangelisazion in Bosnien*, Agram 1887, str. 4.

[50] R. Michel: *Fahrten in den Reichslanden*, str. 115-116.

[51] Robert Michel: *Die Wila*, Roman, Wien 1948, str. 89.

[52] Joseph von Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, Berlin 1928, str. 58.

[53] August Leiss: *Durchs Land der Tausend Inseln. Fahrten durch Dalmatien*, München 1930, str. 90-91: „Na podnožju [brda] stajala je slobodno i samosvjesno krasna džamija, prva na ovom putovanju, krajnja predstraža polako iščezavajuće šačice muslimana koja, daleko od bilo kakve povezanosti s članovima istoga naroda i iste vjere, sanja možda o onim danima kada je polumjesec gospodario sve do Jadrana.“

[54] [Friedrich] Poths-Wegner: *Dalmatien, Montenegro und Albanien*, 2. Aufl., Leipzig 1899, str. 8.

[55] *Na istom mj.*, str. 19.

[56] Hermann Bahr: *Dalmatinische Reise*, Berlin 1912, str. 34.

[57] *Na istom mj.*, str. 113.

[58] Max Frisch: Wenn Frauen verhüllt sind. Brief aus Sarajewo, u: *Neue Zürcher Zeitung*, Nr. 851 (11. 5. 1933), str. 5.

[59] O njemu vidi Ivan Pederin: Murad Efendi – Franz von Werner, u: *Südost-Forschungen* 32 (1973), str. 106-122.

[60] On se čudi da usred hercegovačkih gradova još uvijek strše u nebo džamije i munare kao „simboli nekulture i propasti“. E. v. Hesse-Wartegg: *Die Balkanstaaten*, str. 258.

[61] R. Michel: *Fahrten in den Reichslanden*, str. 122.

[62] Usp. s mnogim primjerima Ivan Pederin: Austrijska putopisna djela o Bosni i Hercegovini, u: *Treći program Radio Sarajeva*, 11 (1982), br. 38.

[63] Rothenburg ob der Tauber, gradić u Bavarskoj, s dobro očuvanom gradskom utvrdom i gotičkim i renesansnim građevinama; gotovo sinonim za „romantično“ i slikovito mjesto.

[64] Misli se na veliki požar iz godine 1903. O tome Martin Udovičić: *Travnik u vrijeme Austro-Ugarske (1878-1918)*, Travnik 1981, str. 213-215.

[65] J. M. Baernreither: *Ein Herbstausflug*, str. 355-356. O arhitekturi grada Sarajeva stoji u Baernreitherovim memoarskim zapisima: „Ali cjelina ostavlja ipak evropski utisak sa slikovitim pojedinostima jednog proteklog svijeta. Stil kojim se ovdje gradi nije na žalost lijep. Nesretne reminiscencije na 'orijentalne' oblike izmjenjuju se s najbanalnijim fasadama. Propuštena je prilika da se iskoriste lijepi motivi muslimanskih kuća.“ J. v. Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches*, str. 59.

[66] R. Michel: *Fahrten in den Reichslanden*, str. 139-140.

[67] A. Leiss: *Durchs Land der Tausend Inseln*, str. 94.

[68] A. Leiss: *Durchs Land der Tausend Inseln*, str. 92.

[69] Milena Preindlsberger-Mrazović: *Bosnisches Skizzenbuch. Landschafts- und Kultur-Bilder aus Bosnien und der Hercegovina*, Dresden, Leipzig 1909, str. V-VI.

[70] Tiposkript dnevnika, koji mi je stajao na raspolaganju, nosi naslov *Reise nach Jugoslawien. April 1939* čuva se u Etnografskom odjeljenju Bavarskog nacionalnog Muzeja u Münchenu (Abteilung für Volkskunde, Bayerisches Nationalmuseum, München). Navedeni citati na str. 72. i 94.

[71] Na ovome mjestu valja ponovno podsjetiti na kritički stav autora, kao što su npr. Michel ili Baernreither, koji arhitekturu austrijskog tipa za bosanske prilike smatraju narušavanjem postojećeg sklada.

[72] *Bosnien als Neuösterreich*, Leipzig 1886.

[73] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 881.

[74] Arthur Achleitner: *Reise in den slavischen Süden (Dalmatien und Montenegro)*, Berlin 1913, str. 126.

[75] H. Dyserinck, u: *Imagologica Slavica* (v. gor bilj. 3), str. 22.

[76] Usp. npr. karikaturu „Bosanac i Reichsgesetzblatt“ [Reichsgesetzblatt = Službene novine; državni zakonik] sa sljedećim tekstom: *Evo da se kladimo da će Bosanac prije razumjeti bambusovu šibu nego što će naučiti napamet naš Službeni glasnik*. – *Kikeriki*, god. XVIII, br. 59 (Beč, 25. 7. 1878). Karikatura uvjerava da se politička „nezrelost“ može nadomjestiti batinom. Slično je u slučaju Čeha tvrdio povjesničar i nobelovac Theodor Mommsen: „U češku glavurdu neće razum, ali hoće toljaga!“ Berthold Sutter: Theodor Mommsens Brief „An die Deutschen in Österreich“ (1897), u: *Ostdeutsche Wissenschaft* 10 (1963), str. 160.

[77] Kiril Petkov: *Infidels, Turks, and Women: The South Slavs in the German Mind ca. 1400–1600*, Frankfurt am Main 1997; F. K. Stanzel (Hrsg.): *Europäischer Völkerspigel*, str. 21-22.

[78] Prije 1878. Bosna i Hercegovina su samo sporadično i uglavnom u jednom širem kontekstu bile tema u karikaturama; okupacija 1878. i aneksija 1908. godine dale su i karikaturistima povoda i motiva za obradu. Austrijski satirički časopisi posvećuju neusporedivo više pažnje Bosni i Hercegovini nego što to čine njemački.

^[79] Vidi Jozo Džambo: Die Slawen – deutsche und österreichische Zerrbilder, u: *Gleiche Bilder, gleiche Worte. Deutsche, Österreicher und Tschechen in der Karikatur (1848–1948)*. Ausstellungskatalog, München 1997, str. 29-44.

^[80] Gertrud Fussenegger: *Das Haus der dunklen Krüge*, Stuttgart 1958, str. 462.

^[81] Pisma se čuvaju u Literarnom arhivu bečke Nacionalne biblioteke (Österreichische Nationalbibliothek, Österreichisches Literaturarchiv) i tiču se uglavnom problema premještaja Mileninog muža Josepha iz Sarajeva u Beč.

^[82] J. v. Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches*, str. 117.

^[83] J. v. Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches*, str. 117.

^[84] J. v. Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches*, str. 164.

^[85] *Die Einser Bosniaken*, str. 4.

^[86] M. Hölzel: *Balkan in Flammen*, str. 19-20.

^[87] M. Hölzel: *Balkan in Flammen*, str. 20. Za katolike kaže Hölzel da nisu nikada prekinuli idejnu vezu sa Zapadom i da su “u svim zvanjima marljivi, pouzdani i vjerni”. Ovom karakterizacijom on vjerojatno u prvome redu misli na stav katolika prema austro-ugarskoj vlasti u Bosni i Hercegovini.

^[88] M. Hölzel: *Balkan in Flammen*, str. 19-20. U „viteški“ karakter muslimana Hölzel se mogao uvjeriti kao zapovjednik pandurskih odjela na graničnom području oko Foče. Lik Omerage, koji je zbog otpora Austrijancima 1878. godine više godina bio utamničen u Olomoucu, njemu se činio kao „dostojan predstavnik bosanskog viteškog vremena“. Omeragina navodna prijateljstva, upućena (u tekstu kao direktan govor) Crnogorcima s druge strane granice, čita se kao epski motiv o osveti, nasilju i krvološtvu. Inače svoje podređene pandure Hölzel opisuje sa simpatijama, ne krijući da se njihovo „junaštvo“ ponekad iscrpljuje u otimačini i pljački. Krađu stoke oni lukavo opravdavaju postupkom koji su, kažu, naučili od Austrijanaca: za otetu stoku vlasnicima izdaju potvrde. M. Hölzel: *Balkan in Flammen*, str. 54-58.

^[89] J. v. Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches*, str. 62-3. Usp. *ibid.*, str. 166. Baernreitherovu karakterizaciju triju bosansko-hercegovačkih konfesija.

^[90] *Die Einser Bosniaken*, str. 3.

^[91] *Die Einser Bosniaken*, str. 4.

^[92] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 884.

^[93] R. Michel: *Fahrten in den Reichslanden*, str. 118. – Michelovi sudovi o Bosni idu čak do egzaltiranosti, tako npr. kada tvrdi da čovjek čudo mostova, njihov smisao i simboliku može shvatiti tek u ovoj zemlji! *Na istome mj.*, str. 10.

^[94] *Kikeriki*, god. XVIII, br. 23 (Beč, 21. 3. 1878). – U karikaturi naslovljenoj s „Njemački element u Austriji“ kaže Austrijanac-Nijemac: *Ako sad dobijemo još i Bosance, među svim ovim*

Slovacima, Hanacima i Bosancima mene se neće više ni vidjeti! – *Kikeriki*, god. XVIII, br. 39 (Beč, 16. 3. 1878) (Hanaci = Česi iz Hane, dijela Morave; u jeziku karikature često s pejorativnim prizvukom. Karikaturist izražava strah Nijemaca u Monarhiji od „slaviziranja“.)

^[95] *Simplicissimus*, god. XIII, br. 31 (München, 2. 11. 1908), str. 509. (crtež: Rudolf Wilke). (*Šlaviner* = u južnonjemačkom i austrijskom govoru pogrdno ime za Slavene, u prvome redu Čehe i Slovake. Postoji u različitim oblicima: *Slawiner*, *Schlawiner*, *Schlawuzzen*, *Schlawaken*. Ima također značenje: prefriganac, lukav čovjek; sitni lopov, prevarant.) J. Džambo: *Die Slawen – deutsche und österreichische Zerrbilder*, str. 29-44.

^[96] R. Michel: *Fahrten in den Reichslanden*, str. 57-58.

^[97] *Die Einser Bosniaken*, str. 34-35.

^[98] *Die Einser Bosniaken*, str. 36.

^[99] Termin „Naturvölker“ prevodi Antun Jeglič u svojoj „narodopisnoj studiji“, u kojoj sa stajališta katoličke teologije svoga vremena polemizira s učenjem Rousseaua i Darwina, doslovno s „narodi prirode“. Antun Jeglič: *Narodi prirode*, u: *Vrhbosna*, god. VII (Sarajevo 1893), br. 1-12. Njegov je zaključak da ti narodi „nisu ni tako bezazleni i nevini i sretni, a opet ne tako divlji, surovi, živinjski [...]“. Posvuda opazismo znakove, da su divlji narodi spali sa višeg stepena na niži u svojem cjelokupnom životu, da su spali osobito u pogledu čudorednom, a da im je ipak ostala iskra boljeg osvjedočenja, koju ni najgora razuzdanost posve utrnuti ne može. Jao Europejcem, koji su divlje narode još više pokvarili [...]“ (Str. 185)

^[100] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 540. upotrebljava pojam „Halbcultur“ (polukultura) koji nas podsjeća na kulturnu odrednicu „Halbasien“ kako ju je definirao galicijanski književnik Karl Emil Franzos (1848–1904).

^[101] Isusovac Anton Puntigam apelirao je 1906. god. na članove svoje provincije da crkveno ruho i predmete poklone crkvama u Bosni „umjesto da ih čuvaju u ormarima ili šalju u Afriku“. P. [Anton] Puntigam: *Ein Bittgesuch für den armen Heiland in Bosnien*, u: *Nachrichten der Österreichisch-Ungarischen Provinz S. J.*, Nr. 3, Weihnachten 1906, str. 28.

^[102] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 544-545.

^[103] J. v. Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches*, str. 117.

^[104] J. v. Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches*, str. 53. navodi riječi upravitelja zeničke kaznionice koji smatra da se Bosanci daju popraviti i voditi, samo ako ih se mirno i odlučno vodi.

^[105] Arthur Achleitner: *Aus Kroatien. Skizzen und Erzählungen*, Leipzig 1920, str. 5.

^[106] Max Kleiber: *Abseits der Touristen-Straße. Reisebilder aus Dalmatien*, München 1899, str. 92, 31, 99.

^[107] Nijemac iz Češke Udo Scholz čitao je Mayeve romane s atlasom u ruci i već kao maturant pošao u potragu za tim slikama. O svojim balkanskim putovanjima ostavio je teško čitljive dnevničke zapise od kojih su svakako bolji njegovi crteži. Na jednome od njih on je čak sebe

smjestio u ambijent izravno pozajmljen od Karla Maya. *Mit dem Skizzenbuch durch die Schluchten des Balkan. Ein Prager Student durchwandert die Balkanländer der 30er Jahre. Begleitbuch zu einer Ausstellung aus dem Nachlass von Udo Scholz (1913-1989)* ... Aus den Originalbüchern zusammengestellt von Herbert Scholz, München, Kempten 1997, str. 11; usp. moju recenziju: Zemljopis po Karlu Mayu, u: *Forum Bosnae*, br. 5/1999, str. 287-291. Usp. također G. Stappen: *Faltboot, Zelt und Hammelbraten*, str. 57-58. koji (o Sarajevu) piše: „Kada se po prvi put uđe u neku džamiju, spopadnu čovjeka različita sjećanja na Karla Maya.“

[108] Čak i kada radnju smješta u neko ranije vrijeme Michel se orijentira prema suvremenome: „U ono vrijeme kada u Bosni još nije bilo željeznica ...“ Robert Michel: *Halbmond über der Narenta. Erzählungen aus Bosnien und der Herzegowina*, Wien 1947, str. 50 (pripovijetka „Die schwerste Probe“).

[109] Premijera filma bila je 8. veljače 1935. u Beču i 15. ožujka u Berlinu. Kopija filma nije se najvjerojatnije sačuvala. (Odgovor na moj upit kod Bundesarchiv, Filmarchiv, Berlin, od 15. svibnja 2001.) Na raspolaganju su mu stajali tiposkript scenarija, lista dijaloga, neke novinske kritike, reklamni i fotografski materijal te filmski plakat. Vidi *Filmwoche*, Jg. 13, Nr. 12 (Berlin, 20. 3. 1935), str. 386.

[110] „Dialogliste“ se čuva u Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Theatersammlung (signatura: 790106–C). – Autoru teksta očito nisu bili poznati tonski zapisi Matije Murka. – Usp. također *Tondokumente aus dem Phonogrammarchiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, hrsg. von Dietrich Schüller: *Gesamtausgabe der Historischen Bestände 1899-1950, Serie 4: Soldatenlieder der k. u. k. Armee* (2 CD s popratnom dokumentacijom), Wien 2000.

[111] J. v. Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches*, str. 167.

[112] Usp. npr. kako franjevački kroničar Baltić opisuje Dželaludin-pašu: Fra Jako Baltić: *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, priredio Andrija Zirdum, Sarajevo 1991, str. 74.

[113] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 546.

[114] J. M. Baernreither: Ein Herbstausflug, str. 272. I dalje: „Tko pokuša prodrijeti u ove pojmove, otkrit će interesantna poimanja jednoga stranog svijeta, ali će s čuđenjem opaziti da u jednoj evropskoj zemlji još vlada Orijent.“ *Na istome mjestu*. Usp. E. Imamović: *Historija bosanske vojske*, str. 282-284.

[115] A. Schlipkötter: Unter den Bosniaken, str. 162-163.

[116] R. Michel: *Fahrten in den Reichslanden*, str. 124.

[117] U formacijama ove armije postojalo je prvotno 12 bosansko-hercegovačkih samostalnih pješadijskih bataljona koji su početkom 1894. transformirani u 4 pješadijske regimente prema 4 regrutna centra: Sarajevo, Banja Luka, Tuzla i Mostar. Međutim, garnizoni ovih regimenti nalazili su se u Beču odn. Trstu, Gracu i Budimpešti. E. Imamović: *Historija bosanske vojske*, str. 288-289.

[118] Vojna obaveza za Bosnu i Hercegovinu uvedena je po zakonu („Wehrgesetz“) iz 1881. godine, koji nije bio identičan sa zakonom za ostale dijelove Monarhije. Vojna služba trajala je tri godine odnosno devet godina u rezervi. Zakon je dopuštao i mogućnost zamjene služenja („bedel“). *Die Einser Bosniaken*, str. 7; E. Imamović: *Historija bosanske vojske*, str. 285.

[119] *Die Einser Bosniaken*, str. 8.

[120] E. Imamović: *Historija bosanske vojske*, str. 290-291. V. ulje slikara Oskara Brücha „Bosnisch-herzegowinische Infanterie“ (Bosansko-hercegovačka pješadija) iz serije „K. u. K. Heer 1895“ (C. i kr. armija 1895) u bečkom Ratnom muzeju (Heeresgeschichtliches Museum, Wien). Reprodukcijska u publikaciji *Das k[aiserlich] u[nd] k[önigliche] Heer 1895. Eine Bildserie von Oskar Bruch*. Kommentiert von Günter Dirrheimer, Wien 1983.

[121] Novinski izvještaji o jedinicama nepalskih *Gurkha* u današnjoj engleskoj vojsci odaju takav stav. Usp. Lionel Caplan: *Warrior gentlman. „Gurkhas“ in the Western imagination*, Providence 1995.

[122] U austro-ugarskoj armiji služili su pripadnici svih bosansko-hercegovačkih konfesija; njihov život u uniformi i na bojištima opisuje, između ostalih, Pero Blašković u knjizi sjećanja pod naslovom *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*, Beograd 1939. (sada i kao pretisak Wien 1939). S obzirom na onovremeno nazivlje trebalo bi, dakle, pojam „Bosniake“/„Bosniaken“ prevesti s „Bošnjak“/„Bošnjaci“; danas, međutim, uvažavajući nacionalnu nominaciju bosansko-hercegovačkih muslimana kao Bošnjaka, smatram pojam Bosanac/Bosanci u gornjem i sličnim kontekstima ispravnijim, to jest preciznijim, premda je on kao takav lišen patine i zvučnosti k.u.k. vremena.

[123] Hans Fritz: *Bosniak*, Waidhofen a.d. Ybbs 1931, str. 98.

[124] Jednako i oberst August Planiscig: „Da su sve ostale regimente stare armije ostale čvrste u vjernosti do kraja poput Prve bosanske, mir bi za Monarhiju možda ispao drukčije.“ *Die Einser Bosniaken*, str. 5.

[125] Usp. slično kod P. Blaškovića: *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*, str. 54: „Što je situacija bila opasnija, to je Bošnjak bio bolji, kao i njegov jedinstveni bosanski konjić, koji je sve bolje nosio, što su terenske prilike postajale teže.“

[126] H. Fritz: *Bosniak*, passim.

[127] Npr. H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 538-543. Usp. također R. Kriss: *Reise nach Jugoslawien*, str. 75.

[128] O. Sendtner: *Reise nach Bosnien*, str. 139.

[129] O. Sendtner: *Reise nach Bosnien*, str. 666. Sendtner je tako doživio ne samo bosanski nego i dalmatinski način pjevanja. Pjesma mornara činila mu se prikladnom da „do očaja dovede i čvrst nervni sustav“ (str. 94; usp. također str. 99). Njegov pratilac po Bosni, Dalmatinac Nikola, svojom je pjesmom „pridonosio više njegovoj mucu nego dobrom raspoloženju“ (str. 801).

[130] A. Schlipkötter: *Unter den Bosniaken*, str. 162.

[131] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 544.

[132] Ovako njemački književnik Karl Hans Strobl opisuje češki jezik: „Taj češki zvuči kao kad idu kola puna kamenja preko mosta, pa onda se u njemu čuje neko pištanje kao da kipi kotao pun vrele vode.“ Karl Hans Strobl: *Die Fackel des Hus*, München 1953. (prvo izdanje 1929), str. 19.

[133] Werner Schachinger: *Die Bosniaken kommen! Elitetruppe in der k.u.k. Armee 1879–1918*, Graz, Stuttgart 1989, str. 10.

[134] Slika Bosanaca kao vojnika nije tek austrougarski produkt. U pruskoj vojsci 18. st. postojale su također „Bosniaken-Regimenten“, ali su ove kako uniformom tako i podrijetlom kadrova bile šarenilo za koje se ne može reći da je bilo vrlo disciplinirano kako se to nekada želi sugerirati (E. Imamović: *Historija bosanske vojske*, str. 98-101). Usp. Richard Knötel: *Uniformenkunde. Lose Blätter zur Geschichte der Entwicklung der militärischen Tracht*, Rathenow 1899. (pretisak Buchholz i.d.N., Hamburg 1991) Jozo Džambo: Die Slawen – deutsche und österreichische Zerrbilder, u: *Gleiche Bilder, gleiche Worte. Deutsche, Österreicher und Tschechen in der Karikatur (18488–1948)*. *Ausstellungskatalog*, München 1997, str. 29-44., Bd. X, Nr. 37 (Bosniaken-Regiment, 1792).

[135] *Die Einser Bosniaken*, str. 3-4.

[136] Eugen Brixel, Gunther Martin, Gottfried Pils: *Das ist Österreichs Militärmusik. Von der „Türkischen Musik“ zu den Philharmonikern in Uniform*, Graz, Wien, Köln 1982, str. 351; Emil Rameis: *Die österreichische Militärmusik – von ihren Anfängen bis zum Jahre 1918*. Ergänzt und bearb. von Eugen Brixel, Tutzing 1976, str. 55-56.

[137] Werner Schachinger naslovio je tako i svoju knjigu s podnaslovom „Elitne trupe u k.u.k. armiji“ (v. gore bilj. 133).

[138] Ali ne tiče se to isključivo literature! Komemoracija bitke kod Monte Melette 7. lipnja 1916, u kojoj je sudjelovala Druga bosanskohercegovačka regimenta, pokazuje do kakvih paradoksa može dovesti nereflektirano pozivanje na vojnu tradiciju. Usp. Ivan Lovrenović: Na Allahovom putu, za domovinu Austriju! – *Dani*, br. 79, Sarajevo, juli/srpanj 1998. Enver Imamović bosansko-hercegovačke vojnike označava kao „junake na tuđi račun“, da bi im u istome dahu dao certifikat „da su ratnici za sva vremena, kakvi su bili i njihovi ilirski preci od prije 2500 godina, a u vrijeme njihovih banova i kraljeva u srednjem vijeku, isto kao u tursko doba kada su se jednom spašavali sultana i čitavo Carstvo na bojištima tri kontinenta.“ *Historija bosanske vojske*, str. 293. U istome tonu str. 10, 224, 280, 295 ss.

[139] [Anonymus]: *Erlebtes in Bosnien*, str. 22.

[140] M[ax] Kleiber: *Zlato*, München 1901. Kao podnaslov autor stavlja „Eine Herzegovinische Sage“ (priča iz Hercegovine), a u bilješki na kraju knjižice (str. 17) piše: „Bitni sadržaj priče autor ima zahvaliti ljubaznom priopćenju Mile Durs, supruge štabskog primarijusa u Mostaru. Dio tumačenja, posebno onih o *vili* i *Marku*, uzeti su iz knjige „Kraljević Marko“ od Carla Gröbera [*Der Königsson Marko (Kraljević Marko) im serbischen Volksgesang*, Wien 1883]. – Višekratni posjeti i putovanja po hercegovačkim brdima i dojmovi stečeni za vrijeme ovih konačno su ponukali autora da se oduševi za obradu ove priče.“

[141] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 877.

[142] J. v. Baernreither: Ein Herbstausflug, str. 355-356.

[143] A. Leiss: *Durchs Land der Tausend Inseln*, str. 91, 93, 94. Na jednom groblju u Mostaru doživio je manjak pijeteta koji je potpuno stran „našem osjećajnom svijetu“. *Na istom mj.*, str. 93.

[144] R. Michel: *Fahrten in den Reichslanden*, str. 117.

[145] R. Michel: *Fahrten in den Reichslanden*, str. 139. – Tek pri završetku ovoga rada došao mi je u ruke članak o ovdje često citiranom književniku Robertu Michelu: Salko Šarić: Robert Michel „bosanski književnik“. Sto godina od dolaska austrijskog književnika u Mostar, u: *Most*, god. XXIV, broj 105/16 – nova serija (Mostar 1998).

[146] H. Penn: *Hadschi Loja*, str. 540.

[147] Usp. kako pojam *Gavurluk* tumači jedan moderni tursko-njemački rječnik: kršćanstvo, nevjernici, bezboštvo, nemilosrđe, okrutnost, surovost, svojeglavost. Karl Steuerwald: *Türkisch-deutsches Wörterbuch / Türkçe-Almanca Sözlük*, Wiesbaden 1972, str. 315.

[148] Friedrich Hebbel: *Sämtliche Briefe*. Historisch-kritische Ausgabe von R. M. Werner, Vierter Band 1847–1852, Berlin-Steglitz [oko 1913], str. 241.

[149] „Austrijska putopisna književnost o Bosni nije kao francuska posljedak i izdanak gospodarske, vojne i diplomatske suradnje, nego funkcija uspješne osvajačke politike. Zato se u njoj neće naći toliko podataka važnih za gospodarsku, vojnu, društvenu i diplomatsku povijest Bosne [...], ali će se naći više podataka važnih za kulturnu povijest i politička pitanja okupacije. Neki putopisci sugerirali su okupaciju i obrazlagali je u svojim djelima. Među njima će se naći manje diplomata i oficira, a više publicista, učenjaka i književnika.“ I. Pederin: *Austrijska putopisna djela*, 429.

[150] Georg Britting: *Prosa 1930 bis 1940. Erzählungen und kleine Prosa*, hrsg. von Wilhelm Haefs, München 1987, str. 57-72; prvo izdanje u zbirci pripovjedaka *Das treue Eheweib. Erzählungen*, München 1934.

[151] „Kleines Tagebuch einer Fahrt durch Bosnien, die Herzegowina, Dalmatien, Montenegro und Albanien im Mai 1930“ (str. 381-385); „Bosnische Mahl“ (str. 386-389), u: *Prosa 1930 bis 1940*.

[152] Ovome pitanju, na žalost, u ovoj skici nije moglo biti posvećeno pažnje, stoga samo ova kratka bilješka kao naznaka problema: Pogled na Bosnu *izvana* imao je svoje korelate i u pogledu *iznutra*. To znači: izvanjski stereotipi stajali su uvijek u negirajućem ili afirmativnom odnosu prema autostereotipima ili su se upotpunjavali i utjecali jedni na druge. Tako npr. smještanje Bosne i Bosanaca u sfere herojskoga bilo je zajedničko pogledima *izvana* i *iznutra*. Interesantan je također historijat pojma „Balkan“, koji je bio neutralan geografski pojam, a zatim tijekom vremena dobio *izvan* Balkana negativne konotacije, da bi ih kasnije kao takve preuzeli i sami stanovnici Balkana. O ovome pojmu i problemu v. izvrsno djelo bugarske povjesničarke Marije Todorove: *Imagining the Balkans*, Oxford 1997 (njem. izdanje: *Die*

Erfindung des Balkans. Europas bequemes Vorurteil. Aus dem Englischen von Uli Twelker, Darmstadt 1999).